

Ока, ойлан, копелт, иле етир!

16/2000

Үч айда бир гезек чыкян ве интернет аркалы яйрадылян эркин нешир. 1998-нжи йылың ноябрында Норвегияда чап эдилип башланды.

Эзиз оқыжылар, "Юрт" инди озалкылары ялы айда бир дәл-де, үч айда бир гезек чыкар. Муңа озалы Түркменистан билен гатнашык сакламагың, ол ерден информация алмагың кынлашанлыгы себәп. Икинжи бир себәп болса, редакцияның мадды мүмкинчиликлериниң етерлик дәлдиги. Йөне биз бу чәрәни вагтлайын чыкалга хасапаярыс ве гелжекде өз ишимизиң хас нетижели болмагына, илдешлериң ве демократик пикирли ынсанларың якын голдавына умыт баглаярыс.

Редколлегия.

Апрел, май, июнь, 2000

Мазмуны

- ◆ Халк ве демократия: Ё. Аннагурбан, Халк меселеси я-да деслапкы нетижелер
 - ◆ Медениет: Г. Ханжар, Эдебият хақында келам агыз
 - ◆ Халк ве ховпсузлык: Ё. Аннагурбан, Меркези Азия хайсы тарапа баряр!?
 - ◆ 17-нжи май: Норвеглерин милли гүни
 - ◆ Ё. Аннагурбан, Эйранлы профессора жогап
 - ◆ Ё. Аннагурбан, Дөвүр, дөвлетлер, адамлар
 - ◆ Ё. Аннагурбан, Умумытүркмен меселелери
 - ◆ Гадаган эдилен сөз
 - ◆ Азат Эркин, Хезрети ишан ага, хекая
 - ◆ Гелди Аман, Аманат гүррүң, хекая
 - ◆ "Юрдун" почтасындан
 - ◆ Шейле пикирлер бар
 - ◆ Дүр дөнелери
 - ◆ Гең-энайы пикирлер
 - ◆ Почему Назарбаев уходит?
 - ◆ Инлис дилиндэки бөлүмимиз
- 21.03.2000. Американ конгресиндэки диңленшик

ХАЛК МЕСЕЛЕСИ

я-да десланкы нетижелер

Соңкы дөвүрде оппозиция векиллери түркмен проблемасының гапдалында халк меселесиниң бардыгыны яңзыдып башладылар. Халк меселеси, айдалы, Румынияның, Чехияның халкының өз вагтында демократия ислейши ялы бир дережә етмесе, бәш-он адамың өзүни хеләкледени, түрмеде өлени я дашары юртда дири жайлананы билен хич зат үйтгежек дәл. Мениң пикиримче, бу бизиң иң агыр меселәмиз. Демократия ымтыян ве етип билмейән ислендик бейлеки юртларда-да болшы ялы, бу меселәни биз хөкман маслахатлашмалы. Галыберсе, азатлык хем демократия, канунчылык хем кадалы дурмуш бүтин халка герек болмаса, айратын алнан бәш саны адама, гара донлы оппозиционерлере герек дәл. Эмма халк бизде хәзир хут башга дүнийәде яшаян ялы. Хамала, бу эдилйән гүррүңлер она дәл-де, Африканың халкына дегишли ялы. Ёгса, хер бир үшүги бар адам билйәр, кадалы дурмуш болмаса, хер кимде бар огул-гыз не идили окап билжек, не-де ишләп. Дине Түркменистанда дәл, демократияның ёк ерлеринде гүн айлар ялы йөнекейже иш, гүзеран зерурлыклары көп адама етдиренок я-да шожагаз мыдаранам нәмынасып шекилде, кимлере эглип, канун бозуп, гыпжын-гыпжын болуп газанмалы. Арасында сәхел эйләк-бейләк болсаң я-да башгалың өңүни кессең, кимдир бири ава чыканда габат гелсең я бири гаты ажыкса-да гурда душан гузынын халына дүшмели. Шейлеликде, кимлер яш өмрүне өлүп-йитип гитмели, майып болмалы, чагалар гөйдүкмели. Түркменистанда түрмелери долдуран режимиң иң улы чәреси амнистия, эмма онуң өзи хич вагт не канун тайдан, не ахлак тайдан амнистия дүшжек. Иң яманы болса, эмеле гелен агыр кризиси

чөзүп билжек дәл. Чөзмек барада гүррүң етдиржек дәл.

Элбетде, бу гүррүң кимдир бирини я бүтин халкы айыпламак, онуң йүзүни гызартмак үчин башлананок. Йөне биз, шол халкың азу-көп векилчилигинде чыкыш эдйән адамлар, кәбир затлар хакында дүшүнишмели. Иң болманда халкың өзүне етеси борчларының бардыгыны, шол борчлара икитараплайын амал эдилмесе, хич задың үйтгемежегини ятлатмалы дийип пикир эдйәрин.

Кәбир илдешлеримизиң пикириче, халк хәзир шу гара гүне, пес мыдара долы кайып. Диктатура онуң бейнисиниң ортаразындан гара байдагыны гутарныклы дикди. Бу дийилдиги демократия утулды, диктатура утды дийилдиги. Эйсем бу диктатураның тарапдарларының демократиячылардан хас акыллылыгындан я билимдарлыгындан дәл, канунчылыга гөрә биканунчылыга хас кән базаның барлыгындан. Хер халкың өзүне гөрә хәкими боляр, хер халк өз хәкимине мынасыпдыр диен гепем, белки, шу себәпден йөргүнли.

Мениң өз халкымы хич бир жәхтден песелдесим геленок. Хайсыдыр бир төтәнлейин ёлбашчының дережесине дүшүрмекден болса худай сакласын. Халкың арасында бу болян затларың дүйбүне-көкүне дүшүнип отуран адамлар нәче дийсең бар. Ондан өтри, эртеки гүн СССР-иң йыкылшы ялы бир затлар гопса, шу гүн бусуп отуран халкың гаты көп бөлеги, хатда режими васп эдйәнлерем яйданман хакыкатың тарапына гечер. Йөне халкың ичинде шу гүнки бела-бетериң көкүне дүшүмән, хас догрусы, дүшүнеси гелмән отуранам кән. Олар бу ягдая дүшүнмедик болмагы, ялан шовхуна ынанан кишисиремеги өзлери үчин ховпсуз хем аматлы сайярлар. Онсоң ол адамлар, ягны "Айнаны ким алса шол алсын, бизе той болса боляр" диййән адамлар говы я азат жемгыетде яшамалы, оларың чагалары говы

билим алмалы, ховпсуз ве дүшевүнтли ишлерде ишлемели дийип язмагам догры дәл.

Говы яшайыш, азат жемгыет энтек хич бир халка совгат берленок. Оны хер ким гөрешип газанмалы. Бу гөрешин өңүнде эмели гермевлериң көп болжагы өңүнден дүшнүклиди. Эгер биз шейле болжагыны чаклап билмедик дийсек, жуда сададыгымызы боюн алдыгымыз болар. Бу ягдая дүшүнип, биканунчылыга гаршы чала мейил билдирен адамлар режим тарапындан рехимсиз депеленйәр, хер ким чагасы үчин дыммалы боляр диймегем жогап дәл. Догры, режимин медиясы хақыкаты я-да өз пикир эдйән задыны айтмак ислән адамлары сыпайычылык эденде газет билен уряр. Гахары гелсе түрмә, дәлихана атяр. Өлдүрйәр. Гой, ол дүйнки гүн гарашсыз дөвлетиң дипломатик гатнашыкларының гөзбашында дуран Абды Кулы, илкинжи халк депутатлары Халмырат Сөйүн я Пиримкул Таңрыгулы, мешхур шахыр Ширалы я башга бири болсун, тапавуды ёк. Режим өзи үчин чала ховпдур өйден адамсыны ере сокмак, мынжыратмак үчин әхли песлиге йүз уряр. Совет йылларында эдилши ялы, ичерден я дашардан бир пикир айдяны душман дийип ыглан эдйәр. КНБ билен душман образыны дөредйәр ве ыкдысады, социал проблемалары чөзмәге дерек, халк агысыны аглан "душманлар" билен гөрешйәр. Эмма диктатураны шейдйәр дийип айыпламак, ондан нәгиле болмак болмаяр. Ол хут шейдйәнлиги үчин диктатура ве ол шундан башга зат этмелем дәл. Йөне бу ягдайда диктатура эрбет, режим яман дийип гайталмагам, Түркменистанда көппартиялылыгың, сөз ве метбугат азатлыгының, гарашсыз судларың ёкдугыны, граждан жемгыетиниң гурулмаяндыгыны хетжикләп отурмагам нетижели иш дәл. Бу затларың болмажагыны, бейле дережә етерден энтек гаты узакдыгымызы он йыл мундан озалам айдан адамлар болды. Оларың пикириче, бу затлар башгача болмалам дәл. Эрбет болмалы. Бу эрбетлиге Эйранам гүнәкәр дәл,

Орсъетем, Түркие-де, Америка-да... Бири гүнәкәр болса, озалы бизиң өзүмиз, бүтин халкымыз гүнәкәр. Мен биз шу гүнәкәрлик хагда пикир алышмалы дийип пикир эдйәрин. Йөне бу пикир алышма өз ичимизден душман гөзлеме, гүнәниң агырыны башгалара, еңилрәгини өзүңе алмак болмалы дәл. Эгер биз гүнәкәр болсак, нәме үчин гүнәкәр, биз бу гүнәкәрлиги исләп этдикми я аңымыз етмән? Я-да ички, дашкы шертлер шейлемиди? Биз озал нәме дүшүнмәндик ве инди нәмелере гөзүмиз ачылды? Бу сораглара гүррүңиң довамында, индики геплешиклерде доланып гелерис ве бу нетижелериң дине өз шахсы пикирлеримиздигини ятладярыс.

Хава, шу гүнки ягдая биз бүтин халк болуп гүнәкәр. Гелиң, догрусыны айдалың, жемгыетиң ичинде яшап, шол жемгыете билдирмән женаят эдип боланок. Эгер төверек сесли я сессиз голдамаса, хич бир огры огурлан малыны аркайын ийип билмезди. Себәби дийсең, бир адам терс ёла дүшсе, халкың рысгалына токунса, гой, ол илки кичи мөчберлерде-де болайсын, деррев билинйәр. Дөвлет мөчберинде, бүтин бир халкың асырлык дурмуш тежрибесине, ахлагына додак чөврүлип, мен-менлик билен эдилйән женаяты болса билмек герек дәл, ол гелип сениң гарагыңа дүртүлйәр. Угран угрунда өңүнде кесерип: "Мен ынха, бар, сени ислән махалым мынжырадян" дийип хайбат атяр. Диңе хайбатам атып оңанок. Мынжырадыбам гөркезйәр. Халк болса бу ягдая агыру-еңил дымяр. Дыммак болса гадымлардан разылыгың аламаты.

Эйсем, бүтин бир миллетиң ыкбалы меселесинде шейле дымышлык довам эдйәркә, эл-аягың бармагының санындан гечмейән оппозиция гөз дикип отурмак диңе гынанчлы дәл, гаты гүлкүнжем. Галыберсе, кими гүрлетсең, ай бизде интеллигенция ёк, оппозиция ёк диййәр. Эгер булар ёк болса, халкам, юрдам, дөвлетем ёк. Эмма халк бар ахыры! Худая шүкүр, юрдам бар, онда-да нәхили юрт! Ол юрт, ол топрак үчин аталар баш гоюпдыр, улугызлар ата чыкыпдыр, гелинлер гыркылыклы галыпдыр. Хәзир бүтин дүйнә масгара-да болса, бизде дөвлетем бар. Ол дөвлетиң чәгини Тәчгөк

сердарын оглы Гайгысыз Атабай дүнийәниң шол булашык дөврүнде нәхили азаплар билен челгиләпдир! Ахырында да шол дөвлет үчин баш гоюпдыр. Эмма онуң хейкелини йыкан эне-атасы билен гахрыманмыш, Гайгысыз Атабай болса хич киммиш. Эйсем шуңа түркменде ичинден разы адам бармыка?

Бу гүн ики саны партапаратчы гелди дийип, бүтин тарыхы, халк гахрыманчылыгыны тутушлыгына инкәр эдип болмаз. Эгер бизде шу гүн ягшы-яман дөвлет бар болса, гарашсызлык ме ал дийип берилйән болса, озалы бу шол халкың тарыхы, шехитлериң рухы үчиндир, хайсыдыр бир комдемпартиячы үчин дәлдир. Ондан өтри бизде халкам, интеллигенция-да, оппозиция-да бар. Дөвлетем бар. Шуларың барлыгы үчинем биз шу гүррүни эдйәрис. Эгер ёк болсалар, бу гүррүни этмездик. Йөне инди ол халкы аты бар, халысы бар, тарыхы бар дийип гөтергилемек не онуң өзүне, не юрдуна абрай гетирйәр. Галыберсе, бу хөрпдәки поррук пропаганда инди ол халкы гутарныклы гулчулыга алып баряр.

Бу гулчулык ёлы инди он йыла ченли узады. Шу он йылам бизе деслапкы нетижелер хакында ойланмага шерт дөрөдйәр. Үстесине, йитгилерем ойланмага межбур эдйәр. Юрт йитгиси, айралык дерди гөрмедик үчин хичдир. Гой, биз бу хакында гүррүң этмәли. Эмма хәзир Түркменистанда түрмәниң нәмедиғини билмейән аз, канун векиллериниң эден-этдилиги када өврүлди. Онсоң адамларда не дөвлете, не канунчылыга, не бир-бирине ынам галды. Адамлар кәте жаны янгынлыктан япланара агач, диренере дирег галмады, намартжа олам, сағжа олам этмесек башга чәрәмиз ёк дийип, ички пикирлерини дашларына чыкарярлар.

Биз бу ынамсызлыга эсас ёк дийип айдып билжек дәл. Себәби өзүмизем кәбир затларың, гарашылмаян

намартлыкларың шаяды болдук. Хатда бир яшулы гелип: "Иним, бу халк үчин жан чекмегин, янарсың. Диңе күлүң галар!" диенде, "Шул айдяның-а чын болса-да әхтимал" диен махалымызам болды. Башыңа иш дүшенде кесеки дәл, өзүмиңки дийип йөрениңем телпегини гөге зыңыберсе, ойланжак экениң. Эмма геп халк үчин жан чекмекде-де дәл ахырын. Геп хич бир халатда гахрыманчылык гөркезмек хакында бармаяр. Геп адам ялы яшамак, миллет ялы өсмек, иле меңзеш дөвлетли, юртлы, мертебели болмак барада баряр. Гой, ынанмаян, сыламаян болса, сөймесе, кешди чекмесе, хич ким башга бири үчин гөрешмесин, өзи, чагалары, канунчылык үчин гөрешсин. Элине яраг алып гөрешмесин, башыны этегине салып чыкмасын. Йөне аң этсин, ойлансын. Эгер адам ойланса, гырп-чырпылы, бир гапдалы огурлыклыжа, эмма сессиз отурмалыжа я-да женаятчы режими гыкылыклы голдамалыжа ише бейле дөвталап болмаз. Өз-өзүни гулчулыга салмаз. Әжизлиги үчин өзгелери айыпламаз. Хак иш үчин якыляның кесесден ичини гүлдүрмез. "Ханха, халк дийип чыксаң болжагың" дийип, чагаларының янында халка ынанмазлык хакында лекция окамаз. Болманда шейтмез. Эмма хайп, бу гүн бизде халк үчин, хак сөз үчин якыляларың ил тарапдан хоссарчылыгы я-да райдашлыгы, сыпайы айдыланда -- ёк. Эгер бар болса, Абды Кулы Ашгабада барып, орус илчилериниң сөзүне ынанып гайтмазды. Нурберди Нурмәммет бигүнә халына өтүнч сорасаң гойберейин дийлен алдава дүшмезди. Хайп, халкың райдашсызлыгы довам эдйәр ве биз бу барада энтек бирнеме келле дөвмели боларыс.

Ё. Аннагурбан.

8.06.00

ЭДЕБИЯТ ХАКЫНДА КЕЛАМ АГЫЗ

Радиожурналистлериң гүррүн бермегине гөрә, түркмен радиосының сазлы геплешиклер редакциясында эфире гитжек геплешиги диңләп отуран экенлер. Геплешикте Магтымгулының сөзлерине

**"Оррамсыдан болан харамхор беглер,
Юрды бир янындан йыка башлады"**

диен айдым гитмели экен. Реадакторларың бири зөвве еринден галып: "Бу айдымы бермек болмаз, яшулы өзүне чекер!" дийипдир. Шейдибем Түркменистанда гарашсызлыктан соң Магтымгулы гадаган эдилеп башланыпдыр. Соң бу гадаганлыгың нәхили дережелере етенини болса хеммелер билйәр. Иң яманам инди кәбир компотентсиз адамлар хәзир түркмен эдебияты ёк дийип башладылар.

Гүндогарда үч Ш-дан - ширден, шадан, шахырдан горк диййәрлер. Ширлериң заманасы гечди, оларың өзүни тутуп капаса саярлар я-да ол жанаверлер гачып гүн гөрсе зор болдугы. Шаларам инди өңкүлери ялы бир гезек желлат диенлеринде келле тогаладып биленоклар, бүкгүлдиде яшаярлар. Шахырлар болса (хеммеси дәл, элбетде!), ким-кимлериң аягына сув акыдырлар.

Йөне бу хениз хемме ишиң битдиги дәл. Кәбирлери айтмышлайын, түркмен эдебиятының ёк болдугам, өлдүгем, үчүниң-едисиниң совулдыгам дәл. Аслында оны жайлажак болмак, бизиңче, гаты ир. Себәби...

Гелиң говусы бу себәплери бираз ызачекилмеден башлалың. Эдебият хакындакы сөзи гыссанмачлык я гахар билен битирип болмаз. Чүнки бу сөз улы сыясат, әхли сыясатларың энеси болан эдебият хакында. Эдебияты ики гүнлүк вагтлайын пропаганда гуллуқ этдиржек болян адамлар аслында онуң тебигатына, ясавына, зандына дүшүнмейәрлер. Хайыр

билен шериң бакы гөрешинден совлуп я чекилип, кичижик шермыратларың синегини гораян эдебиятчылар болса, диңе бир өз сенетлерине икилик этмейәрлер, әйсем шол сенетден махрум болярлар. Чүнки, эли галамлы адам өз-өзүне икилик эден пурсатында, онуң калбындакы эдеби жошгун өчйәр, ылхам гушы өлйәр ятыберйәр. Шу ерденем эдебиятың дүйп өзени, хамырмаясы барадкы дүшүнжә гечелиң.

Аслында эдебият калбың питнесидир, рухуң гозгалаңыдыр! Эгер ол питне хайбат я зат, док дөвран я ялпылдавук жәжеклер билен ятырдыан болсады, онда бу дүниәде бир шахырам болмазды. Олары өз дөврүниң шалары хем солтанлары аягының астындакы еди депик гумы билен сатын алып, ызында бир сетирем, адам галмаз ялы чәрелери хер эдип, хесип эдип гөрердилер. Эмма, шүкүр, шахыр көки бар, бейик-бейик эсерлерем бар. Гурбанназар нерессе айтмышлайын:

**Хан-беглер, шазада,
шалар өлйәрлер,
халк агляяр --
шахырыны ят эдип...**

Әйсем, бу нәмүчин бейле? Чүнки шалар хич вагт яландан, намартлыктан сап болуп билмейәрлер. Аркаларыны ордаларына дирәп, эллерини әжизиң ганына булаярлар. Шахыр болса, ордасыз хем ярагсыз, бир дөведи билен чына өмүр берйәр. Сөзе гуллуқ эдйәр. Сөз болса худаың илки ярадан задымыш. Диймек, шахыр худая, онуң йөрелгесине иң якын адам! Шахыра каст этмек, онуң чын сөзүни богмак худая гаршы гитмек. Худая, ярадана гаршы гитмек болса, дүшнүклиже айдыланда, отуран шахаңа палта салмак.

Әйсем, чешмәниң гөзбашам бир гөмүләрми? Онда сув гнелмез-дә! Гуя-да бир маслык ташланармы? Ичит зәхере өврүләр-дә!

Гапа ХАНЖАР.

МЕРКЕЗИ АЗИЯ ХАЙСЫ ТАРАПА БАРЯР!?

Орта Азияның ики лидериниң Путиниң өңүнде яяплайшыны гөрүп, бизиң бечелеримиз сыясатчы чыкжак дәл-ов дийип ойландым. Хас догрусы, олар бизиңки диймек-де ялңыш. Себәби олар, Араз Первүш айтмышлайын, колониал сыясаты дурмуша гечирмек үчин "тербиеленип етиштирилипти". Элбетде, бу тербийәниң аңырсында рус ярагының өңки-соңкы өч алыжылык ролы ятыр. Чечен халкындан өч алнышы болса, азиялылар өз ганлы тарыхларыны ятлатды.

Херхал мен Ныязовың Путин геленде шол тарыхы гаранкы сахыпалар хөкмүнде ятлап билшини гутларың. Эмма ол бу тарыхы эйранлылыра хич вагт ятладып билмәнди. Ыслам Керимов болса, Түркменистана гаранда бәш эсә голай көп илатлы юрдуң президенти болуп, Ныязовдан хас әжиз болуп чыкды. Биз кәте өз дәвлет сыясатымызың говшаклыгыны миллетимизин азлыгындан гөрүп ялңышярыс. Хана, түркменден хас кән миллет озалкы басыбалыжыны юрдуна чагырар, онуң ярагы билен күрси саклажак боляр.

Әгер бу ерде юрт абаданлыгы, хакыкатданам ыслам ховпы я ене бир айылганч бела-бетер барада гүррүң гидйән болсады, онда бейле хызматдашыгың айбам болмазды. Эмма збегистанда бар дийилйән ыслам ховпы Керимовың ялңыш, дийдимзор сыясатының дөрөден беласы. Дашары юртларда яшаян өзбек диссидентлериниң тассыклайшы ялы, збегистанда ол ховп тогсан бирде-де кды, тогсан дөртде-де. Ыслам Керимов диен диктатор беркедигиче, ол ховпам улалып гитди. Эли яраг тутан яшлар, режимден дәвлен адамлар барып шол ховпа гошулярлар. Эйсем бу ерде еке-тәк чыкалганың демократиядыгы, ялңыш, дийдимзор

сыясатдан йүз дөнлерип, халка эркин яшара, сайлара, сайланара шерт дөрөтмелидиги дүшнүкли дәлми! Эмма диктаторлар бу лы ыквар этмейәрлер. Олар өз күрсүлери үчин халкы доган-доганы гырян урша итеклемәге-де, хатда башга бир басыбалыжыны юрда гетирмәге-де тайын.

Вакаларың өсүшини сынлап, Орта Азия гражданлык уршуна тарап барярымы дийип ойлананыңы дуйман галярсың. Театр өврениш ылмында бир канун бар, әгер сахнада яраг гөркезилсе, спектаклың довамында ол хөкман атылмалы. збегистан абаданчылыгың адындан рус ярагыны сатын алмакчы, юрда горагчы эсгер гетирмекчи. Европа юртлары рус эсгерини юртдан чыкарып той эден болса, збегистан олары гетирип той этмекчи. Бу гаты улы пародокс. Шонуң ялы-да, Даглы Гарабаг, Ош, Месхетинли түрклер, чечен террористлери билен багланышыклы гаты гүмүртик вакалары ятладян парадокс. Гой, бу барада хеммелер пикир этсин. Себәби парахатчылык хеммә герек.

Керимовдыр Ныязов докуз йыл өзбашдаклыктан соң өз "ника векилчиликлерини" Путине бердилер. Бу оларың гечен докуз йылда өне гитмәндиклерини, кән ыза гайдандыкларыны, өз дөрөден режимлерине гулдук эдйән яранжаңлар ялы, ислендик гара гүйже баш эгмәге тайындыкларыны, сыясатчы дәлдиклерини гөркезди. Әгер олар өз миллетлеринден гарашсыз болман, оңа даянан болсадылар, канунчылыгы ве демократияны максат эдинен болсадылар, олардан күрсүни алжак боланам болмазды. Күрси алнаянда-да, олар аркайын өйүнде отуруп, бизнес эдип билердилер. Инди болса олар я күрси билен биле к болмалы, я-да өз халкларындан гарашсызлыгың дерегине дашаркы гүйчлере гарашлы болмалы. Бу гутулгысыз аксиома. гса олар гарашсызлыгы алып берен дийип айдым

дагам багышлапдылар. Инди олар хем гарашсызлыгы, хем юрды ызына элтип бержек шекилли.

* * *

Хернэче гынансак-да, Меркези азия диктаторлары гаты эжиз болуп чыкдылар. Бу озалы бир затдан, чагшан Руссияның тэзе президентине, КГБ-нің полковнигине гөрлүп-эшидилмедик "хорматдан" гөрүнйэр. Бу хормат Путиниң гарашышындан хас улы болды. Элбетде, бу диңе дипломатик дилде хормат. Хакыкатда башга зат. Шол башга зат болса, озал Түркие хем Европа дөвлетлериниң иш адамлары тарапындан таланан юртларың инди Орсьет тарапындан таланжакдыгыны гөркезйэр. Догансырама, ялым-юлум сыясагының йүзи канунчылык, демократия сыясагының терсидир. Икитараплайын дең болмадык, кимдир билериниң жүбүсини, дашары юртдакы банк хасабыны галңадян, эмма халклара гедайлык гетирйән хызматдашлык бизе ким билен боланда-да зыян.

Эйсем, Керимовдыр Ныязовың шунча йыллап миллетпаразлык эден болшы, медияда ораса гаршы эхеңе мечев берлиши, ГДА додак чөврүлиши бир гүлкүнч оюн болды. Бирден олара орус гаты герек болды чыкайды. Бу Орта Азия миллетлериниң дәл, оларың комсомол тарапындан тербиеленен лидерлериниң йүзүни ачды. Миллетлер, орус шовинистлериниң, хусусан-да Солженицын, ириновский ялы адамларың айдышы ялы, дөвлетиң нәмедигини билмейән чарвалар дәл. Олар чеченлер ялы башдан-аяк террористем дәл, Ныязовың айдышы ялы, демократия тайын болмадык тире-тайпаларам дәл, Керимовча ысламчы фанатиклерем дәл. Йөне инди, Орта Азияның башында дуран эмелсиз сыясатчыларың ялңышы билен, ол халклар нәме болса болаймалы. Чүнки Азия ене рус ярагы доланяр. Шонуң билен бирликде, ол ярага инди Орсьетдәки вагшы капитализми годанян

хәкимет эелик эдйэр. Онсоң бу ерде озалкы басыбалыжылык сыясагының, яшрын шовнизмнц бир затлар гопармажагына, элден гиден ерлериң сувуның буланмажагына ынам аз.

Керимовдыр Нызова рус голдавы диңе өз күрсүлерини сакламак үчин, оппозиция, халка хем демократия гаршы дурмак үчин герек. Эмма Путине Орта Азия рус ыкдысадыетини дикелтмек, белки-де дүнйә агалыгына гайтадан далаш этмек үчин герек. Эгер бу ерде бизиң Орсьетден вагшы капитализме гөрә демократияны, эркин пикирлиги ве ынсан хукукларыны хас көпрәк алжагымыза ынам болсады, онда биз бу гүррүңлери эдибем отурмаздык. Себәби Орсьетде Орта Азия гаранда хас улы демократия, хас азат метбугат, китап неширчилиги, техники мүмкинчиликлер бар. Йөне Путин эййәм ол демократия габыр газып йөр. Итем хут шу ерде гөмүлги. Путинчилер түркмен я өзбек халкыны демократия бабатда голдажак дәллер, олар режим аталарыны голдажаклар ве рус харыдына базар эдинжеклер, арзан чиг мал алжаклар. Иң ховплы ери болса, рус ярагыны сатмак үчин базар ясамага чалышжаклар. Бу ниетиң аңрысында болса хас улы стратегик планлар ятыр...

Яраг базары үчин Овганыстандакы ялы уруш герекдиги хеммә дүшнүкли. Урша болса, хер нәче гынансак-да, компартияның аппаратчы чиновниклери эсас барыны дөрөтдилер. Ол уруш инди теория боюнча себәбем бар, баханасам. Халк билен хәкимет арасында үмлүгиң ве хак-хукукларың биадалат пайлашылмагы, шол ягдайы хер эдип саклап галжак болмак бир себәп болса, икинжи бир улы себәп дөвлетлер арасында байлык, зат, тәсир мейданы угрунда гидйән түкениксиз гөреш. Бахана болса, нәме диенде болмаяр, ыслам фундаментализми ховпы дий, терроризм дий, сепаратизм дий, болар дурар. Галыберсе, Керимова гаршы жихад ыглан эден өзбеклериң биз бүтин Орта Азияда мусулман дөвлетини гуржак диен ойланышыксыз сөзи чынаберимсиз бахананың дөрөмегине делил болды. Бу сөзүң аңырысында дуран талышларың я арап дөвлетлериниң бәхбитлери болса диңе

бахана дәл, себәбе гирйәр. Вакаларың өсүшем хут шу исленмейән сценари боюнча баряр. Эгер гызыклянән тараплара бу уршы туташдырмак башартса, яраг базары ишләр. Йөне бу оюндан не Керимов, не Ныязов, хич хайсы утужы чыкмаз.

Гынанчлы ери, алтыныдыр пагтасына, небитдир газына байрынян президентлер бу байлыкларың баша бела-да гетирип билжегини пикир этмедилер. Ол байлыкларың тутуш халкың дәл-де, халкы эерләп мүнән биканун президентлериң хем оларың төверегиниң ыгтыярында болмагы болса хасам ховплы ягдай. Бейле байлыгы хер кимиң гелип аласы гелйәр. Чүнки оны алмак кын дәл ве огрудан огурламак хемише халал гөрүлйәр.

Керимовың президент дережесинде пикирленип билмән, бир асырданам кән озал рус гелендәки кичижик азия ханжагазы болуп чыканлыгының себәби онуң асла демократ болуп билмәнлигинде. Эгер ол хакыкатданам халкың сайланы болса, бир бөлежик ысламчының оңа эдип билжек зады болмазды. Себәби онуң аркасында халк ве канун билеликте дурарды. Халкың абаданлыгам, милли ховпсузлыгам, өсүшем бейле ховп астына дүшмезди. Эмма мунуң үчин азия ханжагазларының президентлиги атасындан галан мирас санман, гелип-гечмели бир зат хасапламага аңы етмелиди. Докуз йылы өз культуны дөрөтжек болуп еле совурман, хакыкы гошуны ве демократик институтлары етишдирмеги зерурды.

Элбетде, дәвлет гурмак үчин, тарых үчин докуз йыл улы мөхлет дәл. Эмма бу гысга дөвүрде өз халкларына шейле улы яманлыклар эдип билен президентлер ин болман зыяндан сакланан болсаларам ягшы боларды. Шиндем бир пилле. Олар, Хрущевың Сталини паш эден болшы ялы, хайдан-хай огрулары паш эдип, оларың огурлан биканун эмләклерини халка

гайтарып берселер, хакыкы демократик реформалара башлап, көппартиялылыга, сөз ве метбугат азатлыгына л ачсалар, иллерине бир мертлик ве бир ягшылык этдиклери боларды. Белки, шу-да олары йүз йыллык арзувларың пуч болмагына себәп болмакдан халас эдер.

Бу айдыланлар Ныязова-да дегишли. Олам өзүниң халк тарапындан өмүрлик эдилмәнини ягшы билйәр. Шонуң ялы-да ол КГБ-ниң Овганыстанда революция эдишини ве өз адамсыны тагтда отурдышыны ятдан чыкаран дәлдир. Бейле ягдайда оңа ач эсгери өйүнде я талабанчылыкда йөрән түркмен гошунындан, сердарчылыкдан петең-бизары чыкан халкдан делалат болжак дәл. Галыберсе, халкың я кәбир оппозиция векиллериниң арзув эдиши ялы, Ныязов хич ере гачмакчам дәл. Себәби ол өз ягдайында гачара ер кдугыны говы билйәр. Онсоң оңа халкына дәл-де, Путине "хормат этмекден" башга чәре ёк. Шунуң биленем бизиң гарашсызлык, өзбашдак дәвлет, хем Орсьет, хем бүтин дүнъе билен өзара бәхбитли гатнашыклар гурмак хакындакы улы-улы арзувларымыз сораг астына дүшйәр.

Демократия хем канунчылык барадакы алада, кәте пикир эдилиши ялы, хәкимieti элемек үчин эдиләйән вагтлайын гүррүң дәл. Бу гүррүңиң аңырсында озалы халкларың, адамзадың ховпсузлыгы барадакы чынлакай алада ятыр. Ол алада үчин кичижик дәвлетем к, илки кичижик хем гүлкүнч болуп гөрнүп, соң улы белалара себәп болян диктаторжыкларам к. Бу ерде хемме зат улы. Ондан өтри мен Меркези Азияда болян вакалара шу гүнден дүниәниң үнсүни чекмели дийип пикир эдйәрин. Мунуң үчин болса халкларың еринден галмагы герек! Я-да биз Овганыстаның, Эйраның, Пакыстаның ве арап юртларының дин баханасыдыр рус ярагының өчлүлигиниң арасындан туашып билжек одуң өзүмизи гаты якарындан горкмалам дәлми!

Ё. Аннагурбан.

22.05.00.

НОРВЕГЛЕРИҢ МИЛЛИ ГҮНИ

Шу гүн норвеглерің милли гүни. Бу гүн норвег корроллыгында 1814-нҗи йылдан бәри байрам эдилйәр. Себәби бу гүнде норвеглерің Конституциясы тайын болупдыр. Шондан озал Дания билен союздаш экенлер, бу баглылык 400 йыл довам эдипдир (йөне олар Данмаркдан соң 100 йыллап шведлере голасты болупдырлар).

Норвеглер өз милли гүнлерини гаты говы гөйәрлер. Байрам гүни олар өз байдакларына меңзәп көчелере чыкярлар, шәхерлерің меркези мейданларында парад гечирйәрлер. Бу адат олар Вергеланд атлы шахырларындан галыпдыр. Ене 14 йылдан конституцияларының 200 йыллыгыны беллежәк норвеглерің тежрибеси бизиң илдешлеримиз үчинем гызыксыз болмазды. Норвегия яшайыш, абаданлык дережеси боюнча дүнійәде Канададан соң икинҗи ерде, дурмушың гымматлыгы боюнча Япониядан соң икинҗи ерде дуряр. Короллык, ягны патшалык атландырылян, дуршуна даг билен деңиз болуп ятан, гүл экмек үчин бир гысым гумам сатын алмалы бу юртда консерватизмдир бюрократия билен дең хатарда социал-демократик кадалар хөкүм сүрйәр. Ач, гедай ёк, женаятчылык иң пес дережелерде, ишсизлик бар, эмма ишсизе ишлейән билен дең дережеде көмек пулы берилйәр, хер чага айда 100 доллар мөчберинде пул берилйәр. Атаның я энәниң чагасына эл гармага хакы ёк. Гаррылар 800-1000 доллар мөчберинде пенсия алярлар, дурмушда, транспортда көп еңилликлерден пейдаланярлар. Норвегия узак яшалан юрт. 80-90 яшлы сагатжа гаррылар бу юртдан дынч алмак үчин Испания гидйәрлер. Өзүни оңармаян гаррылар идеал дережелердәки гаррылар өйлеринде яшаярлар.

Норвегияның бу етен дережеси эртекиниң реаллыга өврүлип

билйәндигиниң бир мысалы. Себәби дийсең, Норвегия аслында гаты гарып юрт болан. Норвеглер узак йылларың довамында үстүнден диңе балык ве деңиз ысы аңкап дуран адамлар хөкмүнде таналыпдыр. 1814-нҗи йылда өзлеринде корол болар ялам адам тапылман, Данмаркдан адам алмаклары ве бейлеки бир топар мысаллар бу миллетиң гаты сада боландыгының аламатыдыр.

Норвеглер өзлерини гаты өвенлеринде Бра Норге, велли бра Норге, ягны Норвегия говы, гаты говы диййәрлер. Эмма олар бу өвгини диңе улы спорт ярышларында еңиш газананларында айдярлар.

Шейле байлыкларына, ягны янгыч, электрик энергиясыны, балык экспорт эдйәнлерине, норвег кронының 7-8 аралыгында 1 доллар хүмметини саклаянлыгына, дөвлет банкларының ишлейән адама улы мөчберлерде карз берйәнлигине гарамаздан, норвеглер жуда тыгшытлы яшаярлар. Бу ерде гадымлардан мыхмана мал кесмек дәл, хатда дуз-тагам хөдүр этмек адатам ёк диен ялы. Ресторана гириленде хер ким өзи үчин төлемели. Бу дүзгүн ресторана аял машгала билен гириленде-де сакланяр.

Соңкы дөвүрде, ягны шу май айында норвег ишчилери иш ташладылар ве иш хакларының көпелдилмегини талап этдилер, норвег яшлары болса нешәни легаллашдырмагы талап эдип көчә чыкдылар. Түркмен нешкешлери үчин арзув эдәймели зат, Норвегияда нешекешем азар чекмели дәл, шонуң үчин оңа азарлап хорланмаз ялы, вагтлы-вагтында санжым этмели диен йөрелгеден угур алыяр.

Бу юртда хәзир Түркменистандан 12 адам, алымың, художнигиң ве журналистин машгалалары яшаяр. Эйрандан, Ыракдан түркменлер бар. Биз үчин говы тарапы, бәрде эртир Түркменистана доланып баржак түркмен тарыхы языляр, түркмен темасындан сурат чекилийәр, эсерлер дөрөдилйәр. Диймек, Норвегия инди түркменлер үчинем кесеки дәл. Галыберсе,

норвег дилинде-де ере юрт дийилйэр, эркек адамларың болса хеммесине хан дийилйэр. Аяллар болса, чагаларыны говы машынлара мүндүрип, хан ялы өмүр

сүрйэрлер. Гой, бизе-де шейле эшрет миессер этсин!

17.05.00.

Эйранлы профессора жогап

21-жи мартда Американ конгресинде Түркменистанда адам хукуклары барада гечирилен диңленшик үчин биз американ хөкүметине сагболсун айдярыс. Бу диңленшикде түркмен халкының шу гүнки агыр ыкбалы барада чынлакай алада билдирилди. Биз американ хөкүметиниң бу позициясыны языжы хөкмүнде-де, диктатор режимден эжир чекен йөнекей бир адам хөкмүнде-де түйс йүрекден гутлаярыс. Бу эдими диктатураның зулматы астында отуран халкымызам гутлаяндыр дийип пикир эдйэрис. Себэби түркмен халкы Американ демократиясына улы гуванч хем билесигелижилик билен середйэр, ондан нэхилидир бир хемаята гарашяр. Бу голдав озалы диктаторларың биканун херекетлерине гөз юммазлык, ыкдысады бэхбитлер үчин адам хукукларыны ве демократик принциптери пида бермезлик билен баглы.

Американ конгресиндэки диңленишикде Түркменистанда болуп гечйэн биканунчылыклар хукук ве демократия нукдайназарындан баха берилмеги бизи чаксыз бегендирди. Себэби бу гүн дүйэниң ёлы диңе адам хукугыны дабараландырмага диреди. Шонсуз соңы гелмейэн бетбагтчылыктардан гутулмак мүмкин дөл. Эмма шол диңленишикде зерур гайтавул алмадык бир ялңыш пикир бизи бираз гынандырдам.

Бу ялңыш пикир аслы эйранлы профессор Касымзада дегилши. Догрусы, биз онуң чыкышының мазмуны билен таныш болуп башламызда айдылан пикирлериң жуда жайдарлыгына, эйранлы бир алымың түркмен дурмушына шейле чуң анализ бершине

бегенмэн дуруп билмедик. Ылымлы, дүйэни гөрен адамың назары хөкмүнде-де, түркмен дурмушының совет дөври хем коммунизмден мирас алан дерди-белалары хакында-да профессорда гаты догры пикирлер бар. Хусусан-да коммунизмден галан бошлугы шахсыет култы ве демагогия, надаралык билен долдуржак болярлар диен маныда гүррүң эденде, профессор мамла. Бу пикирлери биз гутлаярыс. Эмма профессорың шу гүнки фактлардан ялңыш нетиже чыкармагы, шол ялңыш нетиже биленем бүтин түркмен тарыхыны ёймагы велин бирхили болды. Ол Ныязов режимини танкыт этмек билен, шол режимниң бисоватлыгынам, залымлыгынам, гедемлигинем бүтин түркмен халкының үстүне атды. Ягны олар, режимчилер ве түркменлер хич вагтам бир дөвлет, канун дүзгүнинде яшан халк дөл диен нигилистик гарайшы өңе сүрди.

Бу пикир түркменлер үчин, түркмен халкының асырлык тарыхы, медениети үчин уллакан ургы. Эгер чын болса, халкы руздан дүшүрип билжек ургы. Йөне бу хили пикирлер озалам айдылыпды. Түркменлер бир гөчүп-гонуп йөрен чарва, агзы ялаңач гылычлы вагшылар, олары ер йүзүнден бир гара тегмил дей сүпүрип айырмалы диенлерде болупды. Йөне озал бу хили душманчылгы түркменлери басып алан юртбасарлар эдипдилер. Эмма соң шол юртбасарлар ол халкың ичинден екеже-де дөнүк чыкмандыгыны, оларың интеллектуал дережесиниң ненеңси белентдигини, чуң акыл-пайхасларының йүз кешплеринден, гөзлеринден гөрнүп дурандыгыны языпдылар.

Гең ери, инди бу яман пикир юртбасарлар тарапындан дөл, дүйэ белли демократик дөвлетниң конгресиниң

трибунасындан, бизиң пикиримизче, билмезликден дәл-де, өз шовинистик максатлары үчин пейдаланжак болян эйран миллетчиси тарапындан айдылар. Американ студентлерине дерс берйән Касымзада Эйран шалары билен эркин түркменлер арасында болан тарыхы сөвешлери, галыберсе, Орсьет билен Эйраның билелешип, түркмен топрагыны ики бөлүшмеги себәпли йүз йылдан говрак вагт бәри ачык дуран топрак давасы меселесини багышлап билмедик боларлы.

"Жай гуржак болсаң, эрменини чагыр, дөвлет гуржак болсаң -- түркмени" диен көне накылы байдак эдинйән, түркмен тарыхыны дикелдйәнден болян Ныязов режиминиң Касымзаданың есер ургусына гайтавул берип билмежеги дүшнүкли. Себәби Касымзада ол режимниң говшак еринден, адам хукуклары ве демократия дамарындан тутды. Эмма бүтин түркмен халкы Ныязов режими дәл ве онуң ичинде бу пикире жогап берип билжек нәче дийсең тапылармыка диййән. Онда-да түркмен тарыхыны илик-дүвме билйән адамларда.

Йөне биз бу гысга гүррүнде узындан-узын тарыхы фактлара чүмүп отуржак дәл-де, шу гүнки түркмен режими билен эйран режиминиң меңзешликлерини ве тапавудыны селжермекчи. Шол деңшдирмеде кимин цивилизация хас якынакдыгы ве эгер Касымзаданыңкы ялы терс, шовинистик нетиже чыкармалы болса, бүтин эйран тарыхана атанак чекәймелидиги белли болар. Йөне биз Эйран тарыхына атанагам чекмекчи дәл, профессорыңкы ялы, өз гоңшы халкымызы кемситмекчем дәл. Себәби биз эйран халкының дийсең бай медениетиниң бардыгыны, бай поэзиясынын бардыгыны, ширин дилиниң бардыгыны ягшы билйәрис. Шол дили bize үч йыллап өвреден парс дили мугаллымымыз Мәммедаман Ысламының ятан ери ягты болсун!

Түркменистанда ёвуз режимниң хөкүм сүрйәнлиги барада айданда Касымзада мамла. Биз ол режими хич бир жәхтден акламакчы дәл. Эмма ене

бир гезек гайталаярыс, режим халк дәл, халкам режим дәл. Шонуң ялы, ол ёвуз режим бизде йөне ерден дөремеди. Онуң дөремеги үчин бизиң төверегимиздәки ызагалк дөвлетлер, асырлык басыш база дөретди. Озалы биленем Эйрандыр Орсьетиң басышы. Гынанчлы ери, шол басыш шу гүнки гүнем айрылып гитмеди. Гоңшы Эйранда Хомейниден башланан моллалар режиминиң хөкүм сүрмеги, ёвуз ызагалаклык яш түркмен дөвлетине көлеге салып дур. Эйран өз гоңшусына хич бир жәхтден демократик ярдам бержек дәл, Түркменистанда адам хукугыны горап чыкыш этжек дәл я-да Эйрандакы түркменлериң эне дилинде окамак ялы элементар хукугынам ыкпар этжек дәл. Эйран үчин Түркменистанда нәче бисоват, нәче залым диктатор отурдыгыча говы. Себәби ол өз гоңшусының газыны арзан алжак, чиг малыны әкитжек ве оңа хили пес харытларыны сатжак. Устесине, Эйраның түркмен территориясында, Туркменистан үчин гаты бир ховплы ерде Орсьет билен биле атом электрик станциясыны гуржак ве ш.м. Бизиң бу айдянармыыз Рафсанжаны дөврүниң сыясатындан түркмен халкының чыкарян нетижелери билен баглы. Галыберсе, Эйранда нешә гаршы ёвуз канунлар бар, эмма ол ерде түркменлериң яшаян еринде неше чекилмегине хем сатылмагына гөз юмуляр, Түркменистана Эйрандан көп мукдарда героин гетирилийәр. Бу-да бир ойланмага тема.

Түркмен режими эркин пикирден, демократик гарайышлардан өлер ялы горкяр. Эмма шол демократиядан Эйран режими аз горкяр дийип болмаз. Эйранда өйүнде ятан интеллигентлериң дамагына пычак гоюлмагы, хатда әр-аялың жанына билеликте каст эдилмеги аңрыбаш вагшылыкдан хабар берйәр. Худая шүкүр, Ныязов режими энтек бу дережә етенок. Шонуң ялы-да, Түркменистанда хениз Төвриздәки ялы гөтерижи краның чеңгегинден асылып гоюлян азербайжан я башга миллетниң векили ёк. Галыберсе, өлмесин, узак яшасын велин, түркмен режиминиң атасы юрдуны башгаласа, моллалар режиминиң атасы өлендәки ялы

гөлегчилериң аяк астында галып өлен түркмен тапылар өйдемек.

Халкларың түрмеси болан СССР йыкыландан соң Эйраның айратын бир довла дүшенигини Рафсанжанының Хатемини Горбачёва деңеп чыкыш эдишинденем гөрмек боляр. Себәби Эйран режиминиң эелери эйран халкларының азатлык исләринден өлер ялы горкярлар. Шонуң үчинем олар эйран халкыны диниң чочгарына нәче бетер чолашдырсалар шат болярлар. Маңа Тәхраның көчелеринде парс гелингызларыны дашындан сынламак миессер эдипди. Шонда оларың жокрама ыссыда гара япынжаның астында дүнъеден яшырылян бәгүллер ялы сүллерип йөршүне гынаныпдым. Эмма шүкүр, түркмен режими халкы гара чадыраның астына дыкмага милт эдип билмеди. Шонуң ялы-да Эйранда Ныязовың озалкы коммунистик бошлуклары долдуршышдан хич бир үйтгешик энайылык ёк. Гөргүли эйран халкы

хенизем довзах билен горкузылып, женнет билен алданыляр. Ол ерде-де эркин газетлер япыляр, Түркменистанда-да башга пикире ёл ёк. Эйранам жезаламакдан леззет тапяр, Түркменистанам. Ол ерде-де режимниң суды, бәрде-де. Онсоң бу ерде нәдип эйран я түркмен тарыхыны гүнәлежек?

Эгер Касымзада режимлер хакындакы догры пикирлеринден ялңыш нетиже чыкарман, түркмен халкының тебигы кемакыллыктан көсенейәндиги барадакы нәдогры теорияны өңе сүрмән, аслында Эйрандыр Тураның бир атаның ики оглы боландыгы барадакы көне роваяты ятлан болса, эгер бу роваят япа дегмейән болса, асырлык гоңшы халкларың медениетинде улы гатнашыкларың боландыгыны ыкпар эдип, шол өңки тарыхы гатнашыклары әхли халкларың яшамага хукугыны хорматламак билен өсдүрмек хакында гүррүң эден болса нәхили мамла боларды! Йөне хайп, бу болмандыр...

10.05.00.

ДӨВҮР, ДӨВЛЕТЛЕР, АДАМЛАР

Гурбанназар Эзизовда параллеллер кесишмейәр хич хачан дийип бир гошгы бар. Белки, бу догрудыр. Йөне бизиң халк, миллет хөкмүндәки ыкбалымызда параллеллериң ойнундан башга-да бир топар меселелер бар. Аң фронтунда забт эдилмели белентликлерем шолардан. Эйсем, биз нәме үчин бейле ашак дүшйәрис? Нәме үчин биз адамзадың өсүп етен дережесиниң эшретлеринден, аң-билимден, абадан яшайышдан хениз гаты узакда? Нәме үчин Европада хем Америкада, дүнйәниң бейлеки бир топар ерлеринде социал-демократик принциплер дурмуша гечйәр-де, биз шол бир газыгың дашында айланып дурус? Я-да биз нәме үчин өзгелериң биреййәм гечен ёлуна гайдып барып, шол ёлы тәзеден, ялңышлыклары гайталап гечмели! Гой, ол Макивеллиниң 500 йыл озал яңсылап язан түрк солтанының

ялңышлыклары болсун я-да Шпенглерин тарыхы морфологиясында беяныны тапан бетбагтлыклар, тапавуды ёк. Бетбагтлык хеммелер үчин ховплы. Ол не миллети, не ёкары я ашакы гатлагы сылап гойяр.

Ил ичинден кәте жуда сада хем шол садалыгы билен бар беланың көки болуп дуриан сораглар чыкяр. "Нәме үчин бизде хемме зат болмалысы ялы боланок-да, терсине боляр? Нәме үчин хәкимият адамлара дәл-де, адамлар хәкимияте гулдук эдйәрлер? Нәме үчин хәким боланлар иле-гүне хызмат этмән, или гул эдинжек болуп дызап ятырлар? Нәме үчин биз огурлык этмән, пара алман, шол бир вагтда-да говы ишләп хем газанып болян шерт дөредип билемзок? Нәме үчин бизде көплериң ёкарык чыкасы хем канундан ёкарда боласы, көпрәк огурласы гелйәр..." Гынансак-да, бу нәме үчинлериң соңы гөрненок.

Эйсем, бу дине бизе, ягны түркменлере дахыллы меселе-де дәл. Африканы ве Хиндистандыр Хытайы алманымызда-да, мусулман дөвлетлери дийилйән топарда, Меркези Азияда дөрән тәзе дөвлетлерде адам хениз эшретден, яшайыш үчин зерур болан йөнекейже шертлерден гаты узакда. Олар үчин яшайыш көпленч гөргги, гүзап, ховп-хатар хем агыр азапдан башга хич зат дәл. Бу гара гүн дине гармаяклара дегишли диймегем догры дәл. Муңа анык мысал Пакыстаның озалкы премъер-министри Навазы Шерифиң хәзир өмүрлик туссаглыга хөкүм эдилмеги. Я-да болмаса, Өзбегистаның президентиниң ысламчылары өжүкдирип, я алмалы, я өлмели ягдая тарап сүйшүп бармагам муңа бир мысал.

Бу ягдай тарыхда-да гөрүлмедик зат дәл. Түркменлериң авшар тайпасындан болан Недир шаның Эйранда тагта чыкып, өз оглуның гөзүни оймага ченли барып етиши, иң соңунда-да йигрими йыл гуран патшалыгының йигрими гүнде даргайшы, әхли агтык-човлугының башына бела болшы барада билмейән түркмен ёк. Иң соңкы Эйран шасының ыкбалам энтек хич кимиң ядындан чыканок. Шонуң ялы-да Эйранда бу ховплы гарпышык хениз довам эдйәр. Ол не Хомейни билен тарыха гитди, не-де Рафсанжаны "доганымыз" билен...

Барлышыксыз большевиклериң, ягны ак патша гаршы гөрешде әхли интеллигенцияны хызматдашлыга чагыран, енишден соң болса олар гызыл террор ыглан эден коммунистлериң ыкбалам бу гүн дүнийә белли. Овганыстанлы можахедлериң совет гошунларына гаршы башлан йөриши болса соң бүтин овган халкыны, овган медениетини ёк этмәге гөнүкди. Дүйнки сөвеш достлары хәкимият үчин бир-бирине яраг чекди, кануны, демократик жемгыете тарап дәл, душманчылык, уруш-хиле, түрме хем өлүм тарапа гитди. Бу гөрешде дине бир принцип, я алмалы, я өлмели диен йөрелге бар. Бир-биреге дине эрбетлик этмели, дине ысгындан гачырмалы, йыкмалы, өлдүрмели.

Принциплер, адамкәрчилик, юрт, дөвлет, халк бәхбитли меселелер ёк, олар дине дил чолагы. Эмма дүнийә миллетлер бирлешиги, ынсан хукуклары, уруш-гыкылыга гаршы хем ынсанперверлик ёлундан баряр. Өсен дөвлетлер хатда түрмелеринем курорт дережесине етирйәрлер. Ите-гуша, пишигесычана, ислендик жанлы-жандара гадыр гоймак вагыз эдилйәр, бейик нусгалар гөркезилйәр.

Зулум хем сүтем ёлы, каст ёлы, иң яманам аң-дүшүнжели адамларың, интеллигенцияның арасындакы барлышыксызлык, халк үчин гаты кән иш битирен, битиржек адамлары пикири үчин түрмә, өлүме итеклемек, агза алып болмажак сөзлер билен вежераламак, нәхакдан хем зор билен дыза чөкермек, адамың үстүнден атанак чекмек дүнийәниң иң ызагалак дөвлетлериниң портретиниң эсасы штрихлери. Бу гүн ислендик диктаторың бизиң иң эсасы байлыгымыз адам, адамдан гыммат хич зат ёк дийип айдып билйәнлигине гарамаздан, дөвлетин дережеси адама хакыкы гарайшында, иш йүзүнде чемелешинде кесгитленйәр.

Хакыкат йүзүнде адамы гыммат хасапаян дөвлетлер оны хениз догулмазындан өң алада билен гуршайрлар, оңа догулмага шерт дөредйәрлер. Догандан соң саглыгына, иймитине середйәрлер, окадырлар. Чаганы догруп көчә зыңмак я-да гулчулык дөври ялы агыр ишлере сүрмек, женаятчылар армиясына өвүрмек, түрмелери долдурмак, эгер билсе, жемгыетиң артыкмачлыгы дәл, айбы, дерди. Японияның урушдан соңкы батлы өсүши ички адам ресурсларына, аң-билиме үнс беренлиги билен баглы диййән адамлар гаты мамла. Я-да болмаса, американларың урушдан эгбар дүшен гитлерчи офицерлерде шанс берип, парахат иште уланып, оларың ылым-билимиини юрдуң өсүшине гөнүкдиришлери ажап бир нусга дәлми? Адамың элине яраг, йүрегине гахар, ичине ахмыр бермегем дөвлетин иши, адамы парахатчылыклы зәхмете, абадан дурмуша пейдалы ише гөнүкдирмегем дөвлетин иши. Дөвлет билен дөвлетин, дөвлетбашы билен дөвлет әриниң тапавуды хем шунда, белки.

Ылымлы адамы етишдирмек үчин отуз-кырк йыл вагт герек, онда-да хемме окадылан адамдан хакыкы ылымлы адам чыканок. Шонуң ялы, чаганың адам чыкмагы үчинем 20 йыл герек. Шондан соң оны түрмә салжак болсаң, 20 йыллык азап нәмә герек! Ылымлы адам, интеллигенция векили барада айдыланда болса, гелиң догрусыны айдалың, соңкы совет тарыхындан бәри бизде дине ак адамлар, хак ёлы талап эден адамлар жеза дучар болярлар, огурлык ёлундан барянарың битиниң бурнам гананок. Олар үчин хайсы ве нәхили хәкимет боланының асыл тапавуды ёк. Эмма Гайгысыз Атабай ялы түркмени юртлы эден адам атылып өлдүрильәр, ядыгәрлиги йыкылар. Бу ёл не бизи, не бейлеки мусулман дөвлетлерини байнатды.

Зулум хем ялан ёлундан өсүше гидип болмажагы, гайта өз-өзүнден проблема тапылжагы анык. Гынанчлы ери, бейле дөвлетлер ве оларың башы дине өз халкларына дөл, гоңшы-голамларына-да, бүтин дүнийә-де ховп. Бу эдил екеже огрының бүтин обаны улукжын ачдырышы ялы бир зат. Арачәгиң аңрысында я-да дүнийәниң о четинде уруш гидип дурка, аңлы-башлы адам аркайын отурып билмейәр. Себәби, уруш гитсе, яраг өндүржегем бар, яраг сатжагам. Шол урушун фонунда, Чеченистандакы ялы, адам огурлап сатып газанч этжегем, бүтин бир халкың гыргына берилмегине тутарык ясап бержегем бар. Бейле ягдайлары сынлап, гөрүп отуран адам, аң-башлы адам, элбетде, одуң өз күлбесине бу гүн болмаса эртир хөкман гелжегине говы дүшүнийәр. Эйсем, бу алада нәдогры дийип болмаз. Аслында, ынсан хукуклары барадакы жарнама, демократия хем компромислер ёлы барадакы кәкелемелер шу алдадан гайдяра. Олары хайсыдыр бир ыкдысады гелешиклери баглашмак үчин эмел я-да сыясы оюн дийип кабул этмек жуда чәклилигиң аламаты. Я-да болмаса, дүнийә медениетини, бүтин адамзадың тежрибесини өзүнде жемлейән дини

эдебият хәкимieti элде сакламак үчин бир ойнавач дөл, ол озалы адамларың бир жемгыетде, бир-бирине ховп салман, парахат хем абат дурмушда яшамагының, несил өндүрип хем өсүп-өрнәп билмегиниң дүзгүнлериниң язгысы, гиден бир канунчылык дүнийәси.

Айдалы, талыплар ыслам дининиң адындан чыкыш эдйәрлер, Эйран моллаларам ыслам дининиң адындан чыкыш эдйәрлер. Эмма олар бир-бирине-де гыр душман. Онсоң бу ерде кимдир бириниң диниң адындан чыкыш этмейәнлиги өз-өзүнден белли. Галыберсе, кимдир бириниңем дөл, белки, ики тарапыңам етерлик беласы бардыр диен шүбхе-де ерликли.

Эгер дин өлдүрме дийән болса, каст этме дийән болса, өлдүрип, каст эдип, дин ёлундан гитмек мүмкинми? Шонуң ялы-да, демократия халк хәкимлиги болса, шол халк хәкимлигиниң адындан халкы гул ялы эзжек болуп ятмак, хер эдип хәкимлиге етмек, хесип эдибем гитмезлик демократия ёлы болуп билерми? Муңа мениң демократиям диймек болармы? Болмаз, элбетде.

Бу ягдай дүнийәде демократияның кән-кән ажап мысаллары барка, өзгелер демократияның хем абаданлыгың хөзүрини онларча йылар бәри гөрүп отыркалар, информация дузак гурмак шейле кынка, ханлык хем солтанлык дөври биреййәм гечмиш болан махалында, адам аңының шу етен дережесинде хасам гынанчлы.

Эйсем, адамлар нәме үчин компромисе, ылалашыга тарап гайдып биленоклар, нәме үчин душманчылык гүйчленйәр-де, ынамсызлык өсйәр, бу гиң ер хеммә етерлик дөлми...

Айдалы, Хиндистан, Пакыстан, Эйран, Хытай ялы ерлерде чөрек ковалап йөрен миллет, түркмен базарларында гума булашып отуран аяллар, окамагың дерегине дондурма, отлучөп я сүйт-гатык, орус нан сатян чагалар, жокрама ыссыда говача отап, пагта йыгып гөйдүкйән мусулманлар худаы тарапындан шейле гөргә буйрулыпдыр дийип хич ким ынандырып билмез. Муңуң үстесине-де оларың не айлык-гүнлүге, не дынч алша хукугы бардыр. Хөкүмет гелип яшап отуран жайыны юмурса-да хаклыдыр,

нәхакдан түрмә атса-да. Гайта ене тоба этмелидир, өз желладына алкыш айтмалыдыр, төхметчини тассыклап, өзүне билдирилйән япа дегмейән гүнәлери боюн алмалыдыр. Бир заманлар болшы ялы, палтачының хакыны бермелидир. Ёгса хөкүмет чагасына япышар... Эйсем, гүррүң шу ере геленде бар зат дүшнүкли боляр. Ызыны айдыбам отурмалы дәл. Себәби мундан аңырда азгынлыгам, песлигем, намартлыгам ёк. Эмма биз бү гүррүңиң ызыны айтмалы. Халкы улы гандан я-да гансыз наданлашып гитмекден гутармак үчин, бетбагтчылыкдан, ызагалактыкдан совулмак үчин, шоңа мүмкинчилик барлыгы үчин айтмалы.

Бизи дүшүнже гойберенек, элбетде. Не Эйраның, не Хываның, не-де Орсьетиң бизи шу гүнки ялы эркин гоян вагты аз. Хас догруссы, дөвүр башгаланды. Адамзат азат яшамак ислейәр. Хут шу себәпденем Пиночет бир аягы гөрдекә суда чекилжек болуняр, индонезиялы студентлер гөзи ганлы генерал Сухартоны, Ыылгай Дурды билен Атабай Чарыгулың васп эден акылдарыны тагтдан агдардылар, Эйранда яшлар реформа талап эдйәр. Саддам хем өз хапасының үстүнде отурдылды. Гызыл коммунизмиң шахы дөвүлди. Эмма биз аң батгалыгындан чыкып гидиберип билемзок. Гайта ыза, ләбиге гайдырыс. Ил ичинде гөвни бөлөклик гүйчленйәр, Гайгысыз Атабаевиң гетирен милли битевилигинден ыза гайтмак дуоляр. Көпчүликлейин бисоватлашмак, бипархлашмак, наданлашмак процеси башланды. Адам ялы яшамак, адам ялы ишлемек хем дөрөтмек дәл, гул ялы яшамак ве ит ялы олмек өңе дүшди. Ёгса биз аң-дүшүнже бабатда өңе-де гнден ялы. Хемме зада дүшүнйәнем ялы. Эмма шу гүн 500 йыл озалкы түрк солтанлыгына доланмагымыз, республикан гурлушдан, демократиядан йүз өвүрмегимиз өз дүшүнйән хакыкатымыза уймаандыгымызы я-да онуң аркасында дурмага аң-башлы ягдайымызың ёкдугыны гөркезийәр. Бу

болса эййәм бизиң дүшүнжәмизиң ябыгорлудыгындан бир нышан.

Йөне биз аң-дүшүнже барада гүррүң эдемизде, мусулман төвереклериң аң-интеллектуал дережеси пәс диймекден, тебигы акылың я тежрибәниң етмезлиги барадакы теорияны көре-көр тассыкламакдан, хас догруссы, халка гөрә хәким боляр диен пикири текрарламакдан дашдырыс. Бу меселе айратын гүрүңиң темасы. Белки, оңа соң доланарыс. Эмма бизде хениз каруның ялңышыны гайталамак көп душ гелйәр. Адам 5-3 гектарлык көшк салнаны биленем, йүзләп машын эдинени биленем, халта-халта гызыла чүмени биленем ынжалмаяр. Шол затларыны сакламак, хич киме бермезлик ве көпелтмек аладасына улашяр. Мунуң үчин хөкмүрованлык гөрек. Халкы гул этмек гөрек. Эмма ол нәденде-де сүри гойнуң дине бир бөлежигини ийип билийәр, галаны галяр. Көшкөм галяр, гызылам. Бу гутулгусыз. Шу гутулгусызлыктан гутулжак болуп, хем өз өмрүңи, хем чагаларыңы ода бермек гөреки. Муңа хәкимлер акыл етирип билмейәр. Өңем бир акылдарың айдышы ялы, рахатлык, эшрет гөзләп, хәкмигиң чүр башына чыкмак гайнап дуран вулканың үстүнде отурмак билен дең. Онда-да гарып дүшүрилен юртда, канунчылыгың гахат еринде. Гүйч-гүйч етениңки, мөжек дүзгүнинде. Недир шаның ыкбалы киме гөрек! Демократик Америкада гечен президентлериң хормат-сылагы билен СССР-де өңкилериң үстүне гум соврулышы кануны яшамак билен биканун ишлемегин арасындакы тапавуда үнси чекмәге бир делил. Бир топар юртларың социал демократия гелмеги, хәкмилериң гелип-гитмек, чалышмак процесиниң, олара медия тарапындан халк, жемгыетчилик контроллыгының ёла гоюлмагы шу ягдай, галыберсе, улы зерурлык билен баглы. Хайсыдыр бир хәкмиң көппартиялылыгы исләнлиги я исләмәнлиги билен асыл баглы дәл. Зерурлыга, гутулгусызлыга, дурмуш хем жемгыетчилик канунларына дүшүнип билмек билен баглы. Ол кануна гөрә Демирелиң ене бир бәш йыл президент боланы мөхүм дәл, канун мөхүм!

Гелиң догрусыны айдалың, шу гүнки постсовет хөкүметлерини дүзйәнлерем, оларың гаршысына дурияларам шол бир дөвруң адамлары. Оларың хәкиметде отуранларының нәхили бетнебисликлери инкәр эдип болмажак дережеде белли болды. Шонуң билен бир хатарда олар халкың ичинден чыкан адамлар, бир ерден гетирилен дәл. Диймек, олар белли дережеде шол халкың улы-кичи бир бөлеги ялы пикирленйәрлер, яшаярлар. Халқдан ёкары гатлага баранлар, ягны везипе аланлар хөкман шолар ялы яшамалы я-да гитмели. Бу ерде халк билен хәкиметиң пикирленишиниң арасында нәхилидир багланьшык бар. Галыберсе, халк малыны огурламага мүмкинчилик аланлар билен хениз огурлап билмейәнлер арасында бейле гаршылыклы параллел болар ялы бир ягдаям ёк. Онсоң ил ичиндәки: "Ай, пыланы мундан идили болар өйдйәнми!" диен сөз гаты бир ерликсизем дәл. Бу ягдайда бир тарапдан халкың өзүне, адамларың бир-бирине белетчилиги етерлик. Икинжи тарапдан, ынамсызлык, узак йыллар алданан адамларың лапыкечлиги улы бөвет болуп дуяр.

Хакыкы канунчылык, хукук дөвлети ве демократия угрундакы гөреше дерек хәкимет угрундакы гөрешиң хас өңделигем улы бир меселе. Хер бир өңе чыканың халка азатлык, демократия вада бержеги я-да халкы өвжеги, онуң аслыны гахрыман, гелжегини алтын дийжеги дүшнүкли. Йөне бу вадалардан үйтгән зат болмаз. Муңа не халк ынаняр, не-де шейле вадалары берйәнлериң өзлери ынаняр. Шонуң үчинем бизиң гүррүңини эдйән төвереклеримизде сыясат ёк-да, сыясы оюн бар. Адамлар диңе ол я-да бейлеки ролда чыкыш эдйәрлер, эмма олар көпләнч халатда шол рол билен яшамаярлар, себәби ол ролы йүреклери кабул этмейәр. Шонуң ялы-да олар өз халамаян ролларының гулы.

Азат адам эльетерли болмадык затлары алжак болуп йөрмейәр. Зынданда гаты чөрөк билен сува даңсаңам, азат адам отуар. Шонуң үчинем ол азат. Эмма азат дәл адам бүтин

Ер тогалагыны берсеңем ынжалмаз, башга планеталарам алжак болар. Шонуң үчинем ол азат дәл. Бизиң мусулман төвереклеримизиң, хатда орус, эрмени дөвүрдешлеримизиң хем пикир-ойлары, ол я-да бейлеки ягдайда айтжак сөзлери, этжек херекетлери шу азат дәллик нукдай назарындан меңзеш. Себәби оларың алан тербиелери, дурмуш тежрибелери, көпләнч ягдайда гөрән-эшиден заталары чалымдаш. Бу бир тарапдан бир галыплылык. Эмма шол бир галыбың адамлары бир-бирине ынананок. Себәби олар, авчы авчыны узакдан гөрер дийлиши ялы, бир-бирлерини билийәрлер. Шол бир вагтда илем, ягны халк көпчүлигем ол я-да бейлеки тарапа жаныны бержек болуп дуранок. Себәби халкам хич киме артык ынам билдиренок. Хас догрусы, хәзир адамлар ол-а өзге бирине экени, өзлерине-де ынанмаярлар. Шу ягдайда-да көпчүлик ягшы умыт эдйәр ве гөрүлмедик канагат, сабыр хем чыдамлылык гөркезийәр. Мусулман дүнйәсинде дога-тумар сатып бизнес эдйән моллаларың, ыслам фанатиклериниң үстүнлиги хем шу ерден башланяр, белки.

Йөне азат дәллигиң парадоксы диңе мунуң билен гутармаяр. Телвизордан Жорданың яш патшасының ызындакы гөлегчи барян ялы гыссанмач тапырдыны, онуң аялының үстүниң чадыралы аяллар тарапындан гызыл эл болуп дуршуны сынлап, диңи фанатизм билен хәкимет фанатизминиң интеграциясы барада пикир этмезлик мүмкин дәл. Бу ягдайда адамлар женаятчы хөкүметлериң батгасына батып, бир гапдалы хөкман криминала улашаян гүзеран билен мешгул болярлар.

Геплетсең, адамларың хеммеси, ягны хөкүметем, шол хөкүмети орус я инлис дилинде голдаян журналистика-да, олар гаршы дурияларам, халкам, хатда түрмеде отуран неше сөвдегәрлерем, оларың сабыныны, гутабыны огурлаян түрме гөзегчилерем демократияның, канунчылыгың тарапдары. Эмма эдилйән иш я-да херекет хемише кануна я-да жемгыетиң битевилигине, абаданлыгына габат гелип дуранок. Көпләнч чигшен дүвүнлери беркидйәр.

Хәкимият угрундакы гөрешин тебигатында билмез, дүшүнмез ялы улы сыр ёк, элбетде. Жемгыет бир тарапдан өз кеселини гаты говы билйёр. Ол кесел дилде бир, йүрекеде башга зат сакламак, коррупция, хер эдип-хесип эдип баямак ислеги. Бу кесел гарып юртларда, шонуң ялы-да өңки СССР-де, айдалы, хер бир солдатың гиже-гүндиз говы нахар хем овадан аял хакында арзув эдиши ялы бир арзув билен баглы. Адамлар узак йылларың довамында етде-гүтде яшадылар. Шонуң ялы-да халал баямак олар үчин утопия. Баямак үчин хөкман огурамалы, пара алмалы, ёкары везипеде отурмалы ве канундан рүстем болмалы. Олар хич бир халатда халал баямак дәллер, себәби бу биринжиден мүмкин дәл, икинжиден, эгер мүмкин болаянда-да гаты узак вагт талап этжек. Бу болса олар яранок. Хем гыз герек, хем тиз герек дийлени. Шу-да везипә етенлери коррупция ве яланчылыга, везипә етмедиклери яранжаңлыга я-да неше сөвдасы ялы белалара итеклейёр. Хәкимияти зор я-да алдав билен эелемегиң хем неше сөвдасының арасында хич бир тапавут ёк. Хәкимият өз көне тебигаты боюнча дине гүйч хем пул. Эмма хәзирки заман бу ягдайың антихалк мазмунына бирейём дүшүнди.

Хер нәче гынансак-да, мусулман төвереклеринде, Орта Азияда, Орсьетде хем Кавказда хәкимият хениз халкылыкдан даш. Шонуң үчинем оны элән сүйтли сыгыр ялы сагжак, гөлесини өлдүрип ийжек ве ш. м. Эмма бизиң йүрегимизде говы-говы ниетлерем бар, элбетде. Адамларың көпүси дине хәкимият пикири, алмак я-да опурмак пикири билен яшайр диймек догры болмаз. Эмма шол говы ниетли адамларың болуп гечйән вакалардан я бихабар галмагы, я-да томашачы болуп отурмагы олары гуры сана өвүрийёр. Санлар болса хемише хиле тәсир эдйёр.

Бу теория большевик-меньшевик давасы улы бир мысал. Ленинчилик гызыл террордан башланан адамхорлук миллионларча адамы ачлага, гыргынчылыга, гулчулык шертиндәки

агыр гузерана, ахарында-да Икинжи жахан уршуна, Сталинди́р Гитлериң концлагерлерине гетирди. Бу агыр тарыха инди өңки СССР-де-де дүшүнейән аз дәл. Шейле-де, бу бетбагтлыкларың аңырсында ятан дүйп беланың хәкимият угрундакы гөрешдигини билмейән ёк. Эмма ол гөреш хемише халк бәхбитлери, канунчылык адындан берилйёр. Бу гөреш Пақыстаның гоңшусы Хиндистанда Гандилериң башына нәхили оюнлар гетирди. СССР болса, элбетде, улы хем дүйпли себәплерден соң, ахырында Горбачевдыр Ельциниң хәкимият давасы эсасында жалкылдап йыкылды. Овган можахедлери болса энтегем гидишип отырлар. Ёгса олар СССР-ден үстүн чыкып, хәкимиятем эледилер. Эмма не овган халкына, не-де элине яраг алып гөрешенлере рахатлык етдирди. Диймек, геп дине хәкимияти эелемекде дәл экени, канунчылыкта экени. Хәкимияти эелемек мүмкин экени, йөне канунчылык дикелдилмесе, ол хәкимият баша бела экени. Ягны хем шол хәкимияти эеләнлере дерт экени, хем хем эеләп билмедиклере, хем халка дерт экени. Бейле ягдайда хич киме язылганлык, рахат дөвран, дурнуклы дурмуш ёк. Муны эййём өңки СССР-иң орнунда дөрән дөвлетлер мазалы гөркезди. Биринде уруш турды, биринде бомба ярылды, бейлекисинде сыясы-ыкдысады кризис... Тутушлыгына алнанда болса ахлак кризиси...

Овганыстандыр Чеченыстан ойланмак үчин уллакан тема! Хиндистандыр Пақыстан ялы ызагалак дөвлетлериң индиден соң атом бомбасыны сынаг эдип йөрмелерем ойланмага тема. Бу ерден дине бир нетиже, диңе канунчылык, дине демократия угрунда гөрешмелидиги, хукук дөвлети диен дүшүнжә аңлы-башлы гелмелидиги, хәкимият угрундакы хапа гөреш билен демократия угрундакы гөреш асла гарышдырмалы дәлдиги барадакы пикир чыкяр. Адам дилинде хер зат айдып билер, шонуң үчинем она өл ере битен дийилйёр. Хакыкатда өзүнден башга хич кими гепледеси гелмейән адамың сөз азатлыгы, көппартиялылык дийип гыгырмагы гаты болуп билжек зат. Эмма шол адам бүтин күйи-көчеси билен шол

айдан затларына гаршы гөрөшип йөрөндир. Шонуң ялы, өйүндө ол я-да бейлеки дилде бир агыз гүрленмейэн адам шол дилиң дөвлөт дили эдилмелидиги хақындакы идеяны гөтерижи болуп чыкыш эдип билер, ар-намыссыз огры йүз йыл озалкы намысы ызарлап билер ве ш.м. Шу-да сыясаты хапа бир зат хөкмүндө гөркезйэр, элбетде. Эмма сыясат хапа болмалы дэл. Ол арасса ниетиң, канунчылыгың дабараланмагына, хукук дөвлөтениң гурулмагына хызмат этмели. Шонуң үчинем сыясатдан хапа бир зат хөкмүндө чекилмек догры дэл, онуң арасаланмагы угрунда, оң арасса, мынасып адамларын бармагы угрунда гөрөшмек мөхүм. Ёгса-да, айдылышы ялы, эгер сен сыясат билен мешгул болмасаң, сыясат сениң билен мешгул болар!

Бу гүн дүйнө эрбет, гүйчли хем бай дөвлөтлөр кичи дөвлөтлери эйикдирмейэр диер ялы дөврем дэл. Магтымгулы шахырың пелеге гошгы язан дөврем дэл. Адамзат өсүшдө. Шүкүр, колониал сыясат бир эдим ыза чекилди. Эмма Орсьет ялы өз агалык кеселлеринден сапланып билмейэнлер-де бар. Ёгса онуң империясы өзүне баглы болмадык себэплере гөрө даргады. Инди бир чен дийлэмели ялы. Дүйнөдө өз колониясындан мейлетин эл чекйэнлериң бардыгыны гөрүп шейтмели болманда. Шонуң ялы, өз халкыңы колония эдинмек, хәкимieti өз монополияңа өвүрмек кеселем бар. Гынанчлы ери, бу ерде миллетлериң санам, гадымдан гелйән бай медениетем хич боларлы. Хытай ялы илат саны боюнча гаты эгирт дөвлөт хәкимieti халка бермезлик үчин яшларың үстүндө танк сүйэр хем адам хукугыны баханалап, бизиң ички ишимизе гатышмаң, Хытайы өсүшдө саклажак болмаң дийип, эдил СССР дөврүндөки ялы демагогия тутяр. 70 миллион төверек илатлы Эйранда көнөдөн соватлы дийилйән моллалар зорлук, гадаганлык билен меселе чөзжөк болярлар. Демократик Түркиедө өмүрлик президентлигиң гүррүңи эдилйэр. Йөне шүкүр, ол ерде бир адам дэл, бүтин

дөвлөтиң абрайы мөхүм дийлен нетижө гелинди. Эмма Пақыстанда хәкимлик давасындан ган ысы гелйэр. Овганлар йигрими йыл бәри гырлышып йөрлөр. Эмма Норвегия ялы 5 миллион чөмөси илатлы дөвлөтдө хөкүмөт чалшыгы хич хили гыкылыксыз болуп гечйэр.

Догрусы, везипе, күрси үчин өлшүп йөрөн миллетлериң дүшүнжөсиндө бу бир пародокс. Нәме үчин адам бир кичижик ялңыш үчин тагтадан дүшмели! Онуң элииде гошун, ховпсузлык гуллукарлы, полиция ве медие, гиден яранжаңлар армиясы бар ахырын. Ёк, бу бизиң дүшүнжөмиз. Демократик юртларда гошунам, ховпсузлык гуллукарлам, министрлердир журналистлерем телефон буйругына дэл, кануна боюн эйэрлөр. Онсоң ялңышан гидөймели. Онуң башга ёлы ёк. Ёгса олам адамдыр, ислендик диктаторда бар говшак дамар оларда-да бардыр. Шу ерденем кануның бир адам үчин дөл-дө, әхли адамлар үчин чыкарыляндыгы, ёгса онуң канун дөлдиги барадакы хақыкат чыкяр.

Норвегияда болан хөкүмөт чалшыгыны, озалкы дөвлөт министриниң ишдө чекилишини сынлап мен хем бегендим, хем гынандым. Бегенен задым, везипеден гитмек, улы ишдө чекилмегем илдө мертебе, хич бир жәхтдө трагедия дэл. Озалкы дөвлөт министри бары-ёгы 2,5 йыл чөмөси ишлөпдир. Эмма экологик тайдан зыянлы хасапланан бир кәрхананың гурулмагы оң ишдө чекилмәге себөп болды. Хөкүмөт чалшыгындан өң дөвлөт министри билен оң оппозицияда дурян партияның лидерлериниң бириниң дуэли, бир-биреге яраг тутушыгы дэл, өзара сөхбөтдөшлиги болды. Бу сөхбөтдөшлик дик дурлуп гечирилди ве оң бүтин юрт телевидение аркалы серетди. Шол сөхбөтдөшликдө-дө яш сыясатчының делиллери аграмлы гелди.

Нетижөдө, яңы кырк яшан сыясатчы хөкүметиң башына гелди. Озалкы дөвлөт министри болса, ишдө чекилип, суд эдилерин, яналарын диймән, пара алды, жай салынды, гарындашыны ише ерлөшдирди диен ялы айпларда айыпланман, озалкысы ялы, дөвлөт маслахатларына гатнашып, өз

сыясы ишини аркайын довам этдирди. Бу биз үчин ген, элбетде. Эмма канун ишлейән еринде болмалысы хем шейле ахырын.

Гынанан задым, биз хениз бу медениете етмекден гаты алысда. Себәби адамлар шейле дурмуша етип болжагына, иң болманда парасыз окува гирип болжагына ынананоклар. Везипә парасыз етип, везипеде парасыз, огурлуксыз ишләп болжагына болса асыл ынананоклар. Алмажак болсам, везипеде отурып нә дердим диен дүшүнже хас йөргүнли. Эмма Норвегияда, биз үчин ынанылмажак зат, окува гирмек үчин пара герек дәл. Мекдепден говы характеристика герек. Ол характеристиканы болса, бүтин окан дөврүнде дәне-дәне дер билен газанмалы. Башга задың бу ерде көмеги ёк. Окамажак ёкары окува гиржегем болуп йөренок.

Хайп, бизде узак йыллар болмалы дәл затлар болды. Окамажак адамлар таныш-билиш, пул билен дипломлы болдулар. Олары эне-аталары зор билен, хер экзаменде педучилищәниң директорына гойнуң ләшини элтип, я ене бир зат эдип дипломлы этдилер. Соң шол дипломлылар моллум болса, илки өз чагасыны окатмалыдыгына акыл етирмеди, догтор болса, өзи ёңланда гидип молладан дога алды, суд-прокурор болса пара ятды, журналист болса ялан язды. Хакыкы окамалы, окажак чагалар болса окува гирип билмән галдылар. Нетижеде, жемгыет соватлының ерини бисовада берди, өз башына айылганч бела дөретди. Бу беланың өзи шу биканунчылыга, шу тозгунлыга гетирен болса, онуң индиден эйләк ёгнадылмагы, бакылып-бесленмеги нирә элтер, бу хеммә дүшнүкли...

Соватлы дүнйәде бисовадың ёл алмажагы белли. Бу адамлар барада-да шейле, дөвлетлер бабатда-да. Йөне бисоват нас сатан вагтлайын физиканың докторындан говы яшап билер. Эмма диңе вагтлайын. Йөне шу вагтлайынлык узага чексе юрт тозар.

Бисоват адамларың соватлы әдим әтмежеги, өсен дөвлет гурмажагам анык. Гой, оларың санам көп болайсын. Бай, гызыл өнйән юртдада-да яшайсынлар. Орсьет ялы бай дөвлет ёк. Орсьетде соватлы адамларам етик. Эмма шол совада ёл берилмесе, онданам пейда ёк. Шонуң үчинем Орсьетден хәзир башаран дашарык гачяр. Түркие ялы 55 миллион илатлы, Эйран ялы улы хем бай, гүнешли дөвлетлерден демиргазыга, даг билен деңзиң ичинде ерлешен Норвегия иш гөзләп гелйәрлер.

Говы арзувлар, ягшы ниетлилик, говы пәл нәхили говы зат. Мен мусулман дүнйәсиниң адамларының говы арзувларының кәндигини билйәрин. Оларың чагаларына ат дакышам бир дүнйә. Асыл дуршуна арзув. Норвегияда аслым түркмен диййән бир түркиели билен танышдым. Онуң ады Ханыфы, атасының ады Кохроман. Түркменче Гахрыман Ханыфы боляр. Ханыфы 25-иң дәлижеси. Онуң адында нәхили маны, ничикси арзувлар жемленен. Озем 65 миллион илатлы бир дөвлетиң раяты. Эмма ол Норвегия гелип, пәклејжи, ягны пол я-да шоңа меңзеш затлары ювян болуп ишлейәр ве шол газанан пулуна Түркиеде жай салыняр. Мунуң ялы мысаллар башга-да кән. Гәмилерде ишләп газанч әдйәнем, дурмуш хызматы пудагында серменип йөрән мусулманларам, хем арап юртларындан, хем Шри-Ланкадан, хем Бангладешден, нәче дийсең бар. Оларың хич бири демиргазыкда яшамагың арзувыны эден адам дәл. Гүлдан диен түрк гызындан мен бу ерде нәме ишлейәң дийип сорасам, өвленип гелдим, эмма ызыма нәлер гидесим гелйәр дийди. Йөне ызында идили дурмуш болмаса, адама ишләре, газанара, яшара ягдай тапылмаса нәтмели! Нәме үчин Европада дөрөдилән иш, яшайыш шертлерини байлыгы ере-гөгә сыгмаян мусулман дөвлетлеринде дөрөдип биленок. Нәме үчин Европа башга ерлерден адам гетирип, ер-жай берип, чагасынын окадып, ыкдысады проблемаларыны чөзйәркә, бир топар дөвлетлер өз миллетини ковалап, уруп-чапып, түрмелере дыкып йөр. Нәме үчин мекдеплер, училищелер, техникумлар апыляр. Хер бир ише ярамлы адам дөвлет

үчин, юрдун ыкдысадыети үчин дирег сүтүни ахырын. Ол сүтүнлери йыкып, дөвлети йыкып боляндыгына дүшүнмек шейле кынмыка... Я-да бисоват неслиң хем шу гүн, хем эртир юрт үчин улы кынчылыклары дөрөтжегини билмек уллакан матал дәл...

Шүкүр, бу затларың бейле болмалы дәлдигине дүшүнйән адамлар кән. Не шеригатда, не канунда, не мусулманчылыкта, не христианчылыкта яланчылыга хем кишиниң хақыны иймәге, төхметчиликке хем биканунчылыга, азгынлыга делил ёк. Йөне азгынлык делил талап эдип дурмаяр. Бу гүррүң дине бир адам я бир режим хақында дәл. Гүррүң адамы эйикдирмейән наданлыктар, хер бир ынсаның ичиндәки агрессия, агрессивлик дийлен бела хақында баряр.

Бир юрда гошун чекип барып басып алмагам агрессия, шол бир юрдуң ичинден чыкып, онуң адамларының эркыгытырыны элинден алмагам агрессия. Багша пикири богмагам, башгача пикире чыдамсызлыгам, пикир үчи ар алмагам, доймаз-долмаз небсиң өңүне дүшүп ылгап, чаганың я дул хатының, етимиң я есириң рысгыны холтумыңа гапгармагам агрессия. Мусулман дөвлетлери дийилйәни хеләк эдйәнем шол агрессия, ичден, бейниден, йүрекден гайдян агрессия. Олара дашардан агрессия хөкман дәл, өзлери өзлерини галындырман, өсдүрмән гелйәрлер.

Элбетде, бу бела соватсызлыктан, гарыптыктан я-да мусулман динине көрөкөр уймактан, дүнийәниң ылмы-техники өсүшинден гаты ыза галмактан гелип чыкяр диен пикирлер-де бар. Йөне дүнийәниң өсен юртлары озал Гүндогардакы цивилизациядан я-да медени хем мадды байлыктан ёкардады дийип хич ким айдып билмез. Олары хәзирки дережә етирен динем дәл, байлыгам, пикир билен дүшүнжә!

Бизде бу хили пикир-дүшүнжә озалы диктатура гаршы. Интеллигенцияның хем халкың бир-биреге гол узадып билмезлиги, аң фронтунда бирлигиң, дуйгудыр хөвеседе дәл, иште

ылалашыгың, канунчылык, демократия, ынсан хукуклары меселесинде анык бир платформаның ёклугы, бу угурда эдилен ве эдилйән ишлериң хатда өзара голдавам тапмаянлыгы, диңе гүмүртик ислег я-да арзув билен өңе сүйшжөк болянлыгымызам буларың үстесине.

Эгер бу гүнки гөреш өзүниң улулыгына я кичилигине гарамаздан большевиклериңкә я можахедлериңкә меңзежөк болса, ягны женаятчы хәкимият ағдарыландан соң бир-бирегиң гаршысына, шол санда халкың абаданлыгының гаршысына гөнүкжөк болса, хукук дөвлетине дәл-де, хәкимияти монополия этмәге сырыкжөк болса, онда онуң хәзирден хич хили манысы ёк. Мунуң шейле болмажөкдыгына болса хәзир кәбир вадалардан башга хич бир кепиллик гөрнөнок. Вадалар болса озалам кән болупды. Мегер шулам адамларың сыясата гелибермезлигине бир себәп.

Йөне адамлар сыясатдан чеке дурсалар-да, дурмасалар-де, бу дурмуш оларың өзлериңки. Олар өз экенлерини оарлар, башга зат ормазлар. Чагаларына-да шол галладан чөрек бермели боларлар. Себәп дийсең, жының диңе хәзирки эркинликдәки жың дәлдиги, башга-да бир топар жының пурсата гарашып ятандыгы белли. Онда өтри бизе хем тарыхдан, хем шу гүнден сапак алмак мөхүм. Бу гөрешде ене бир мөхүм зат көпчүлигиң тагалласы. Бипарх халк, өли масса дөвлетлере өлүм ховпуны саяр. Чүнки ол масса шу гүнки ислендик кичижик чиновникден я-да хениз догулмадык бәбеклерден уллакан диктатор ясатмага гаты укыпты. Ол диктатор болса, илки хер нәче демократик шыгарлары айдыберсин, илкинжи нобатда башгача пикирленйәни, гаршылыклы пикир айданы янап башлар. Шу-да өңки чукурың довамы болар. Чукур болса, ким газанда-да, хатда өзүң газышанда-да чукурдыр, одам ким яканда-да отдур. Говусы ол чукура гачмажөк болмалы. Ода бишмежөк болмалы!

Ё. Аннагурбан.

21.04.00

Умуы түркмен меселелери

Илчилик, хер хили пикир эдйән бар. Электрон почтада бир түркмен "Сизем боюн алайың, түркмен болмак утанч инди, түркмендигини гизлейән түркменлере догры дүшүниң. Олар муны горкуп дэл, утанып эдйәрлер" дийип языпдыр. Бу хатың язылмагына эсасан 12-нжи июлда "Азатлык" радиосының хабарчылары билен эден сөхбетдешлигим себәп болупдыр. Ол сөхбетдешликде, ялңышмасам, кәбир түркменлериң өзүни эйранлы я ене бир ерли дийип танаданыны говы гөрийәндиги барада агзальпыды. Диңлейжи болса муны диңләп, "Дүниә масгара түркмен режимине кайыл болуп отуран халкдан болман, моллалар режиминден гачып гелен адам болмагам абрайлы. Чүнки моллалар режиминиң аңырсындакы надан фанатизми дүниә билйәр. Онсоң ол наданлыкдан гачанлара дуйгудашлык билен гараярлар. Түркмен режим болса сөз билен дүшүндирип болмаян тәзе бир кесел. Онуң ысламы ёюжы аларман моллаларыңкы ялы пыланча асырлык тарыхы ёк. Онсоң оңа айтсаңам дүшүнмезлер, шейле режимде яшаян халкы болса махлук хасапларлар. Хер халкың өзүне гөрә хөкүмдары боляр я-да хер бир халк өз хөкүмдарына мынасыпдыр диен сөзем шу ерден чыкяр" дийип языпдыр. Галыберсе, хатың авторы мениң өз чекен жебирлерими мысал алып, түркмен халкы не достлуга, не-де душманлыга яраяр, ол гаты намарт; дүйнки гүн биле окану-ишлешен, эмма бу гүн хөкүмет билен жет болан ёлдашына метбугатда төхмет атманы хич затча гөренок, иң ёкары дережә етени болса хак сөзден ар алмак үчин сумка дискет атыр. Онсоң Ширалың өзүме түркмен диесим гелмеди дийип язышына ынаның" дийип языпдыр.

Элбетде, бу хат бир окыжының я диңлейжиниң хусусы хаты, ол оны радионың редакциясына дэл-де, маңа

ёллапдыр. Эмма мен бу хат барада эфирде гүррүң этмеги догры тапдым. Себәби хатда бир топар догры затлар язылан-да болса, мениңче, шол догры затлардан гаты ялңыш нетижелер чыкарылар.

Түркмениң бу гүнки ягдайы үчин не халкың ады, не-де миллет, хичиси гүнәкәр дэл. Эгер шейле болса, бу гүн өзүңи өзбек дийип атландырмагам утанч боларды, рус я азербейжан болмагам намыс боларды. Озаль дүшүнмели зат, түркмен бу гүнки бетбагтчылыкда еке дэл. Галыберсе, не ысламы ёюжы моллалар режими, не-де башга хили ызагалаклык, хич бири шу гүнки түркмен режиминден тапавутлананок. Олар гарындаш, ганыбир доган ве ол дертлере дүниәниң соватлы адамлары говы дүшүниәрлер. Йөне дүниәниң өз дерди бар, хер бир адам хусусан өз аладасы, хер бир юрдам өз проблемалары билен яшаяр дийилсе, бүтинадамзат бикемаллыгының себәплери бираз дүшнүкли болар.

Элбетде, мен хәзир түркмен болмак утанч дэл, онуң халысы бар, аты бар, таңрың назары дүшен юрды бар дийип башласам, я-да болмаса, Чингиз Айтматов бизиң XV111-XIX асыр поэзиямыза гаты улы баха берди, бай халк дөредижилигимиз бар дийсем, булам пропаганда гошул-дов диерлер. Себәби бу гүррүң шейле ядатды, шонуң үчин оны ул-а дэл, хатда чага-да диңлемек исләнок. Йөне мениң түркмен болмагың утанч дэлдигини эсасландырасым гелйәнлигем чын. Эмма бу ерде мен башлыга говы гөрүнжек болсаң йүзүне өв, аяла говы гөрүнжек болсаң акылыны хем гөркүни тарыпла, гоңшыңа яранжак болсаң чагасыны магта, бир халка говы гөрүнжек болсаң, мыхмансөер, бейик тарыхың бар дий дийленинем эдип билемок. Себәби бу гүн түркмениң тарыхы хакында-да, бейиклиги хакында-да хемме вагтдакыдан кән язылар. Эдил шу пурсатда-да ол халкың адыны тутуп, шол миллетден болмак утанч дийилйәр. Башга бири дэл, шол миллетиң өз векиллери диййәрлер. Диңе диймегем дэл, кәбирлери чагасына-да хут шу тербийәни берйәрлер, оны өз миллетинден, дилиннен дашрак сакласалар кем гөрмейәрлер. Хатда бир азербейжан гарындаш маңа чагаңы азербейжан мекдебине бермек соват

өвретмәге бермек дәл, огручылык, яланчылык өвретмәге бермек. Шоң үчин биз рус мекдебинде окадык дийди.

Эй, худай, адам дилинде нәмелер диймежек, айтмажак. Бу нәхили коцепция! Онда бу Орсьетде миллиардлап доллары юртдан дашына чыкырып, гарамаяк халкы арахорлуга хем бейлеки бетбагтлыклар итеклейән огрулар хайсы мекдепде окадык? Орус халкы ялы сада, жепакеш халкы йүзлерче йыллап айналдырман, башга халкларың үстүне урша сүрийән яланчылар хайсы дилде гүрледикә?

Я-да индис, немец дилинде гүрлейәнлериң ичинде огры, яланчы ёкмы? Биз кәте шейле бир гүррүңлер айдып гойберйәрис, хамала, бу гүнки азия я-да мусулман жемгыетлериң кеселлери дине милли чәклиликден гелип чыкан ялы. Эмма бу затларың хеммеси адамзада махсус, бүтинадамзат чәклиликлери ахыры. Эйсем, дүнийәнің чар күнжегинден колония эдинен индислер я французлар огурлык, талаңчылык этмедилерми? Американлар индейцлер дийилйән гөргүлилери нәхили пүрреледилер. Йүз мүнлерче африкалы болса хенизем гара гүнде яшаяр. Ёгса олар озалам, шу гүнем көмек голуны узадян кән. Йөне кәте көмек дийилйән, гынансак-да, гойна көмек дийип, онуң бөврегини ичягына долап чишлик биширмеклиге баряр. Муңа тарыхда нәче дийсең мысал бар.

Гүйчли болан миллетлер гүйчсүзи талапдырлар. Тарыхдан бу айбы гыркып айрып боланок. Гынанчлы ери, бу гылык шиндем ёк болуп гиденок. Сөвда, тижарат, өзара пейдалы хызматдашлык, бизнес дийлип, аркадашлык я доганлык ярдамы дийлип эдилйән пыррылдыкларың аңырсында-да көпленч шу зыянлы гылык ятыр. Хатың авторының язышы ялы, шейле талаңчылыклардан соң халк овнаяр, аялы-эркеги яранжаңлык эдйәр, овнук женаята, неше сөвдасына улашып, иң бир кичижик хақыкатыңам аркасында дурмага межалсыз болуп, миллетиң йүзүни ере саяр. Бир тарапдан,

динлейжиниң жан якмасында улы хақыкат бар. Ол түркмениң аял-гызының нәхили айыплара йүз урянындан зейренйәр, бу айыплара улы везипели адамлар билен билеликте хер бир эркек гүнәкәр диййәр.

Бул айдылянларың жаны ёк дәл. Йөне бу айыплар диңе түркменде бар дийип болмаз. Мен ики метр бойлы норвеглерин нешеден бимар болуп, мекдебиң хажатханасында булашып ятаныны гөрдүм, месликден эндам-жанына демир дакдырып йөрен яш-елеңлери дәл, уят ерине демир халка дакдырян хем агырысына чыдаман вәгирйән 60 яшларындакы европалы хақындакы телегеплешиге гең галып томаша этдим. Томашачыдан мыг берйән стадионда футбол мейданчасына ялаңач ылгап чыкан европалыны болса якында бүтин дүнийә гөрди. Соң бу гахрыманчылыгы бир норвегем гайталады. Галыберсе, чага я-да аял өлдүрийән женаятчылар Европада-да бар. Бу ерде-де мүмкин болан еринден огурлык эдилйәр, хут шол адамларам ызагалак юртлара "көмек этмәге" хөвес гидйәрлер. Бир норвегиң гүррүң бермегине гөрә, халка кредит берип чөкөн банклар халас болмак үчин хөкүметден пул алярлар ве ол пул билен озалкы совет гиңишлигинде газанч эдйәрлер. Түрме ишгәрлери, канун горайжылар барада айдыланда болса, элбетде, парх улы, йөне меңзешлигем бар. Эгер түркмен КНБ-синиң түрмесинде СИЗО-ның начальнигиниң орунбасары гошгы язян депдериңи огурлап билиән болса, американ түрмесинде отуран художнигиң чекен суратларыны, реңкдир чотгасыны конфискация эдип боляр. Элбетде, канун боюнча дәл, гомпужа түрме начальнигиниң эври боюнча. Ол художник болса, мең шунымы бир алмаң, бар мыдарым шул, бу дүньеде башга задым ёк диййәр. Соңам палта аляр-да, өз элини чапяр. Бу онуң биканунчылыга, гөдеклиге протести. Эмма гөдеклиге бейле протесте дүшүнжек эмелдар озал мунуң ялы дийдимзорлуга йүз уржакмы. Эйсем, йүреги нәзик дөреджи адамың гаршысына гара гүйч уланмак, сөзүңу-сазың, суратың гаршысына яраг хем түрме билен чыкмак мертликден дийип болармы, акылдан я пайхасдан сайылармы! Иң парахат кәриң,

гөзеллигиң хем айдымың үстүне танк сүрүп, барып, ене-де адамкэрчилик, демократия хапкында гүрлөп болармы! Буларың херси айры-айры гүррүңлериң темасы.

Шонуң ялы-да, шахыр я башга бир дөреджи адам, дуйгы адамсы эсеринде бир зат айтды дийип, халка атанак чекмек болмаз. Белки, шол шахырам ол сөзи жошуп айдандыр, эмма ене халк үчин яняндыр. Эгер янмаса айтмазды, язмазды. Гурбанназар Эзизов айтмышлайын, гуванмасаң -- гынанмарсың. Эгер халкдан өйкелемели, гахар этмели болса, шол янян адамлар өйкелемели. Магтымгулы өйкелемели, Сейди өйкелемели. Эмма олар хер сетиринде халк дийип дем алыпдырлар. Онсоң оларың өйкесине я кинесине, кэбир агыррак сөзүне-де гахар дийип боланок. Гайта шол жаныңа дегип, ганыңы гыздырян сөз зэхер дэл, дердиңе эм боляр. Дерман ажы, йөне ол дерди деп эдйэр ахырын.

Элбетде, гарып дүшенде я-да тарыхың кын пурсатларында халкларың гаты алжыраян я-да чүпрейән халатлары боляр. Шол ягдайда адамлар хер хили эрбетликлере, пес гылыклары йүз урарлар. "Америка, Америка" диен фильми гөренлер бир түркүң гэмиде йүкчи болуп, пул йыгнап Америка гитжек болян грек огланжыгыны өлдүрүп, онуң ичине ювдан көпүжеклерини алжак болшуну сынландырлар. Белки, сунгатың, чепер дөреджилегиң гүйжем шундадыр. Фильми сынлап отыркаң, пычагыны агзына гысырып Алла йүзленйән түрк огрусы саңа ысламың адындан асылзадалыга гаршы гөнүкдирилен, я-да болмаса шол пес херекети алла токунып аклаян айылганч ягы болуп гөрүнйэр. Эмма ол огрыны бүтин түрк медениетиниң гаршысына гоюп, шол медениетден үстүн бир бела, бу болса түрк болмакдан утанмалы диймек болармы?

Я-да болмаса, дост достуну сатды дийип, агыр гүнде чала таныш халына гол узадан адамлары унутмак болармы?

Ёгса оларың икисем шол бир халкың ичиндэки адамлар ахырын. Яманы гөрүп, ягшыны гөрмезлик айып. Бициң халкымызың шу гүн нэче айбы бар болса, белки, ичде-де болса, шонча говы гылыкларам бардыр. Биз бул умытдан хич вагт эл чекмели дэлдирис. Ёк ёга элтер дийипдирлер, бар задыңа ёк диймек болса диңе бир пул сораның өңүнде утанч дэл... Шол задың өңүнде-де утанч. Халк, миллет болса зат дэл, ол жанлы организм, улулыкичили, ойлы-пикирли адамлар топары. Оларың ичинде Гегелдир Канты жикме-жик ызарлап отуранларам, Аристотелдир Платоны, дүнйә философиясыны, эдебиятыны ве сунгатыны селжерйәнлерем, Шпенглерин тарыхы морфологиясына ат дакянларам бар. Мантыкдану-алгебрадан чигит чигитлөп отуранам етерлик. Габриэл Гарсиа Маркесин романларыны я-да Салвадор Далиниң сюрреалистик эсерелерини танкыды назардан гечирип билжеклер-де бар. Белки, муна худая шүкүр диймелидир. Түркмен я өзбек, рус я азербейжан режимлериниң гаты гыссанянлыгы, дүрредир пропаганданы, түрмедир калашниковы көп уланянлыгам шундан, белки. Йөне мунуң билен прогресси, аң өсүшини белли бир дөвүр саклап болар, хемишелик тогтадып болмаз.

Бу гүррүңден шу генки милли налажедейинлиги ювмарлажак болмак эхени дуолса-да дуоляндыр. Эмма мен хич бир жэхтден аклавчылык билен мешгул болмак ислемейэрин. Шонуң ялы-да, гаралавчылык-да этмекчи дэл. Мениң максадым нэхилем болса хақыката голайлашжак болмак. Себэби дийсең, хақыкатдан даша гидилдигиче, соң оңа гелмек кын боляр. Бу гахарына бизде интеллигенция етишмеди дийип йөренлер-де, биз миилет дэл, миллет болуп билмедик, тире-тайпа дережесинде галдык диййәнлер-де бар. Белки, бу пикирлерде аз-кем хақыкат бардыр. Эмма олар долы хақыкат дэлдир. Худая шүкүр, биз бу гүн күрт халкының чөзмели болян меселелерини чөзмели дэл, битеву юрдумыз бар, овган халкының йүзбе-йүз болан меселелеринден ачыграк, тире-тайпа дережесинде урушмаярыс. Ондан өтри, халклар барада гүррүң эдиленде, түркмен

айтмышлайын, бите гахар эдип, ёрган отламан, бираз совукганлы болжак болмалы. Халклары ёкарык чыкарянам өз ичинден чыкан адамлар, ере сокьянам. Гитлер, Сталин, Саддам ялы адамлар өз халкына уллакан бетбагтлык гетирип билиёрлер. Ата Түрк ялы адамлар боллса оны агыр гүнде зулматдан чыкарярлар, гөни ёла дүшүрёрлер. Халкың ичиндөки ягшы гылыклары, прогрессив пикирлери өсдүрмән, оны ойнан болмак ве вагтлайын күрси бәхбитлериң үчин уланмак, басып сакламак хем чаганыңам ынанмажак гүррүңлери билен гүймемек, совет-хытай пропагандасы билен мешгул болмак улы шахсларың этжек иши дөл, бу дине овнук хем өзүне ве халкына ынанмаян адамларың пишеси. Бейле адамлар халкы гаты ыза чекип билерлер. Геп шейле ягдайда түркмен болмага утанмакда дөл, түркмени я өзбеги, пархы ёк, шол утанчлы ягдайдан мүмкин болдугыча аз йитги билен чыкармага ымтылмакда. Ыза экитжек ялңышлыклардан эгә болмакда, ынсанлар арасында душманлыга дөл, достлуга гетиржек чөзгүди гөзлемекде.

Бизиң кәте гаты дарыгмагымыза дүнийәни говы билмезлигимиз себәп боляр дийсек ялңышмарыс. Муңа болса эсасы себәп бизиң узак йыллар дөвлетсиз, өсен дүнийәден үзңе, гара мыдарда яшанлыгымыздыр. Озал орус патышасындан, соң большевизимден гыргын аланымыздыр, ялан пропаганда алдананымыздыр. Эмма биз рус дөвлетлигиңден алан затларымызы, өвренен говы хүнәрлеримизи ятдан чыкармалың ахырын. Рус интеллигенциясының хеммеси зорлугың тарапындады дийип хич вагт айдып болмаз ахбетин. Нәме үчин бизде хәзир орус интеллигенциясының демократия ымтылышы ялы ымтылыш ёк, бу эйём пропаганданыңам, Лениндир Сталиниңем гүнәси дөл. Белли дережеде өз гүнәмиз. Себәби олардан рус халкы bize гөрә артыграк-да жебир чекди.

Гынанчлы ери, биз көпленч дыманымызы, гарашанымызы ягшы гөрйәрис, бирден-бирденем дине дуйгы,

гахар билен меселе чөзжек болярыс. Көрөкөр гахар болса хич вагт пейда гетиренек, белки-де ол бизиң эсасы меселелерден үнсүмизи совяр. Халкы хәзир өз интеллекти барада дөл-де, башга бир затлар барада ойландырмак шейле аңсат болупдыр. Олар биз нәме үчин бейле диенлеринден кимдир бирине гахар эденлерини аңсат гөрйәрлер. Хусусан-да хәзир эйранлы хем түрк меселесиниң төверегинде улы шовхун бар. Электрон почтадан хат язан түркменем бу меселеде гызмач. Нәмемиш, бар иш кесекилере берилйәрмиш, юрт чөкерилйәрмиш. Пул өли капитала өврүйлйәрмиш, юртдан чыкырылярмиш. Халк дине чөрегини газанар ялы, шондан башга зады пикир эдип билмез ялы ягдая салынярмиш. Йөне муңа кесекилер дөл, озалы бизиң өзүмиз гүнәкәр. Бу вагт ишиңи хем пулуңы берсең, дине түрк билеи эйранлы дөл, переңлем, американам алар. Түрклер 30 йыл озалам пақырдылар, хордулар, өзлеринде үйшүп ятан бугдайы дашарык сатманы башаранокдылар. Эмма олар дүнийә чыкып, ишлемәни өврендилер ве хем өз юртларында, хем Европада өйли-жайлы болдулар. Тургут Озал ялы адамлар өз миллетине озалы ишлемәни өвретди. Дашарык харыт чыкарып, пул гетирип биленлери хөвеслендирди. Юрт чөкеренлери хөвеслендирмедди. Эмма Орта Азия иш билйән адамлар гелди дийип болмаз, оларың көпүси Демирел дөврүниң алха-аллыгының өнүмлери. Бу беладан дине өзүң аяк үстүне галып гутулуп болар, гахар билен гутулып болмаз.

Галыберсе, хәзир бизиң ягдайымыз Гөкдепе уршы дөврүндөкиденем, Сталин заманынданам ягшы. Түрклериң пақыр дөврүнденем ганымат. Өзүмизде нәче дийсең иш башаржак, сөвда-сатыгың дагы гөзүни чыкаржак адамлар бар. Хут шоларың тагалласы биленем Халназарың бошап галан дүканларының ерине базар харытдан долды. Йөне оларә ёл берилмейәнлиги, хемме задың дийдимзор монополияның ыгтыярыңдалыгы, яглы лукманың кесеки билен пайлашыланының аматлы гөрүйәнлиги башга геп.

Эмма бу ягдайыңам хем оңын, хем терсин тараплары бар. Айдалы,

Түркменистана торбалы совдегәрлер тарапындан гетирильән харытларың дине гарып халкың алып билжек дережесинде, улурак маялы адамлар бахалырак затлары гетирйәрлер. Эмма шуларың икисинде-де юртдан гызыл пул чыкяр. Бу өрән көп ягдайларда шейле. Шол гызыл пулуң ерине арзан хем хили пес өнүмлерин дагы эмеле гелсе, бу юрт үчин пейда дәл. Эмма икинжи бир тарапдан арзан өнүмлерин өңүни япмагам кын. Хытайың арзан өнүмлери хатда Европаның базарларынам долдурып баряр. Мысал

үчин, Норвегияда Хытайдан Түркменистана гелйән гаты көп өнүмлер бар. Эмма Норвегия олары гызыл пула дәл, балыга чалышяр. Эгер бизиң дөвлет адамларымыз шу ыкдысады пикирленишин дережесине галсалар, түркмен болмага утанмага себәп я бахана болян улы меселелерин бириниң чөзгүдиниң тапылдыгы боларды. Шол улы меселелерин ене бири хакында болса биз индики макаламызда гүррүң эдерис.

Ё. Аннагурбан.
18.07.00.

Гадаган эдилен сөз

Азат ЭРКИН

ХЕЗРЕТИ ИШАН АГА

Хекая

Оңа отурып-туруп гең галдылар. "Сизиң эдәен ишиңизи" дийип, хатда аялам гең галды, гоңшуларам. "Ай, Ишан ага, сен дагы агтыкларыңы дызыңа мүндүрип, дөвлетине гуванып отурмалы ахырын! Гүл ялы чагаларың, машын еринде машының, ховлы еринде ховлың бар. Бу дүшүп йөрән гүңүңи сең... Өзүң өзүң диели, ики оглуңам ызыңа тиркәпсиң! Бир өйден үч эркек түрмеде ынха инди -- дийип, МХК-ның башлыгы Сейит Сапарам гең галды. Соңундан болса: -- Сиз ялы галам йөредип билйән хор боланог-а бумат, "Яшасын!" дийип шагладыбермели. Галамыңыздан кирей ислейәңизми, берйәр-ә нәче кирей дийсең яшулы! Дашары юрт машыныны мүнүп, редактор болуп йөрәнлериң хайсы язып билйә сиз ялы? Олар диңе лепбей дийип билйә... Йөне олар ики гүн яланчының гечерини, ичжек коньякларыны, отуржак юмшажык күрсүлерини, гезжек гелинлерини, чекжек кейплерини билйәлер. Президент нирә гитсе, янына ёлдаш болуп, юрт гөрүп, яйнап йөрлер. Сизем ил диен болуп, ики оглуңыз билен түрмә дүшйәңиз, ханы гелйәми шол ил

инди ызыңыздан?" дийип гыжытлы сөзледи.

Ол болса, "Мен шол дөвлетим, агтыкларым үчин дүшйән-дә шу гүне! Шолар эртир канунсыз жемгыетде яшап көсенмесин, көймесин, түркмен ожагы даргап, оррамсың ойнагына өврүлмесин" дийип эдйән-дә шу ишлери..." дийди.

Онсоң онуң огулларыны гойбердилерде, өзүни газамат этдилер. МХК-ның томсуна шемал дүшмейән, гышына йыламаян порсы камерасында эркини дөвмәге сынандылар. Бу иште хас илгезиклик гөркезенлериң бирем полковник Халмәммет болды. Ол Ишаның еке-тәк нешесини -- маза билен чекйән "Пальмалыны" бермән көсежек болды. Ызындан гелен чилимини бирде чалшырса, бирде огурлады. Йөне бир гүн Ишан оны камераның гапысына чагырып гетиртди хем ики агыз берк сөз айтды. Шондан соң огурланан чилимлери гетирип гитдилер. Түрме гөзегчилери оңа шол гүнден соң "Мистер пальмал!" дийип башладылар. Йөне "Мистер пальмал" мунуң билен көшешмеди. Сейит Сапарың сөбүкбасары Назар Мухаммет чагарып, тоба этмек хакында төвелла эдип угранда, "полковнигиңиз чилим огурламасыны гойса, тоба этсегем эдәерис" дийди. Онсоң, "Он үч йылдыр ийжек говурдагымам туссаглаңкыдан, чекжек чилимимем. Хатда ювунжак сабынамам шу тайдан әкидйән" дийип паңкылдаян Халмәммет тагтындан тайды. Полковнигиң ачгөзлүгинден без болан

гөзөгчилер бу гең ваканы бир гижәнің өзүнде әхли камера етирдилер. Соң бу вака гөзөгчилериң үсти билен шәхере-де яйрады. Гөзөгчилериң кәбириниң әжеси бу ваканы эшидип, оглундан Ишан ага гутап биширип иберди. Кә гөзөгчи оңа йүреги гысмаз ялы гызыклы китап гетирди.

Улы ил йыгнанып гелмесе-де, Сейит Сапары яланчы эдип, Ишаның ызындан геленем болды. Өңи биленем дайысы Аман ага бир топар яшулыны ызына тиркәп гелди. Полисиң кетдеси Касым Гаҗар башлыклайын, ол яшулулара гыжыр-гыжыр этдилер. Асыл бирселлем хеммесини дар жая габап, хайбатам атдылар. Йөне ене өзлери юмшап, яшулулары төвелла-тагсыр билен ызларына гайтардылар. "Ынха, хемме зат говы болар, бираз тагапыл эдиң, ил гөзүне би, бу гүн тутуп, эртир гойберип боланок, бираздан чыкар Ишаныңыз" дийдилер. Соң ол яшулулары еке-екеден МХК-а чагырып, бу эден ишлериниң телекдигини дүшүндиржек болдулар. Догрусы, олара шейле дүшүндириш гечирмеги ёкардан табшырардылар. Бу иши гөнүден-гөни Йүзүклиниң өзи алып барарды. Ишаны газамат этмәни буйранам шолды. Себәби ол вагтында Ишаны көшгүне-де чагырыпды, күрсем хөдүрләпди. Эмма Ишан хақыкаты сайлап алыпды. Пикир эдйән задынам перт-перт айдыпды. Бейдип дәвлет гурулмаяндыгыны, дәвлет гурмак үчин дүзүв болмалыдыгыны, адамың йүзүне бир зат дийип, еңсесинден башга иш этмели дәлдигини, бәш саны түркмениң ичинде иңне чилениңем, дүе огураныңам айыл-сайыл гөрнүп дурандыгыны, дәвлетниң башында отураның болса улы илиң гөзүндедигини, илчиликде хер сөзүңи терезә салып отуран адамларың бардыгыны, ил самсыкдыр дийсең гаты ялңышжагыңы айдыпды. Шодур-да-шол, ондан яна Йүзүклиниң йүрегинде дүвүн галыпды. Ишаның хениз манада гечилмезинден озал дәвлет ишлерини терк эдип гитмеги болса оны дәлиредере гетирпиди.

Шондан бәри ол аматына гарап йөрди. Башарса чакҗакды, алҗакды.

Ишан ага болса, бәш вагт намазыны ырман, ремезан айында агыз бекләп, түрмедедирин диймән, башыны дик тутуп отырды. Чагырып сорасалар, "Хава, көчә чыкан огланлара листовка язып берен мен. Хайыш этдилер, яздым" дийип жогап берйәрди. Ёгса ол листовка язмандам. Оны язан башга бириди. Эмма Ишан башганы сатмагы башарҗак дәлди. Онда-да өзүни сатана янып отырка. Шонуң үчинем ол: "Хөкүметниң халкдан үзцелиги, юрдуң тоздурьянлығы, президентниң ишден чекилмелидиги, эркин сайлавың гечирилмелидиги нәдогрумы эйсем?" дийип, сораг беренлериң өзүне сораг берйәрди. "Догры, сиз ики гүн пара аларсыңыз, бу гүн доксуңыз, йөне бу гидишде сизе пара алмага адам галармыка!" диййәрди.

Онсоң Ишаны ене камерасына долап гетирйәрдилер. Ол болса йылгырарды хем "Ыкбал" дийлен зат гең-ов -- диййәрди. -- Бир йыл озал Москвада бир цыган аял "өңүнде түрме гөрүңйәр" дийсе, "ёк бол-а" диййәдим. Маңлайдан гутулма ёк экени" диййәрди. Соңам өзүнден сораг эдйән сүлчүлер барада ойланярды. Ол сүлчүлериң бири мешхур Жепбар багшының агтыгы болса, бейлекиси гиевисиди. Икисиниңем нешекешдиги йүзүнден гөрнүп дурды. Ишан ага шол сүлчүлер ялы яш дөврүнде Жепбар багша кән гезек чай гуоп берипди. Багшы оларың мыхманы болманы говы гөрерди. Ишаның какасы багшычыл адамды, сөзе-саза, сенеде гадыр гойманы башарян кишиди. Ондан Жепбар багшы барада ажап бир фильм ядыгәр хем галыпды. Бу фильми юрдуң телевидениесинде йүзүкли бела дөрөмезден өң кән гөркезердилер. Ине инди ягшылыга яманлык дийлени. Жепбар багша шол эдилен хызматларың дерегине, онуң агтыгыдыр гиевисиди Ишаның аягулагынам өйүнден алып гайдып, ол-би шайыны гопарып, сатып йөрдүлер.

Сейит Сапар билен Назар Мухаммет Ишаның эркини сындырмак ишини гаты ойланышыклы алып барарды. Бу ишиң эсасы угры Ишана психики хүжүм этмек хасапланярды. Онсоң олар Ишаның камерасының ёкарсына Огулнәзик Бабаева

диен неше сөвдегәрини гетирип отуртдылар. Огулнәзик яш гелинди, йөне улы мөчберлерде неше сатып тутулыпды ве бираз акылы үйтгәне чалым эдйәрди. Ол узаклы гүн гүлйәрди. Туссаглар онун дәлишге гүлкүсинден дәлирәре гелйәрдилер. Түрме гөзегчилери Огулнәзигиң кроватда айбогдашыны гурап, чув-ялаңач болуп отурияндыгыны гүррүң берйәрдилер.

Шол гүнлериң биринде Ишаның огул агтыгының боландыгы барада хабар гелди. Ол бу хабары бушлан гөзегчә ики-үч гап "Пальмал" эчилди. Бушлукчы ол чилимлери Ишандан теперрик дийип туссаглара пайлады.

Эрк сындырма велин довам эдйәрди. Коридорда хем камераларда гиже ярымдан соң туссаг енчмекми, томсуң жөвзасында ики-үч гүнләп насос дөвүлди, сув ёк ойнуны ойнамакмы, гараз, МХК-да оюн кәнди.

Эмма Ишан сыр билдирмейәрди. Ёгса оңа бейлеки огланларың гаты хорланяндыгыны, Касым Гаҗарың олары бетер гынаяндыгынам, полисиң туссагханасындан ыссы гүнлер онлап маслык чыкарыляндыгынам айдярддылар. Сейит Сапар билен Назар Мухаммет оңа бу ягдайлар барада энчме гезек дуйдурыпдылар. "Яш огланлара хайпың гелсин, Касым Гаҗар олары өлдүрер я майып эдер. Күрсүден гыммат зат ёк оңа, ёкарка яранҗак болуп, бүтин обаны гырҗак ол. Сен тоба эдйән дийсең, хеммеси бошая шолаң" дийип, вада үстүне вада берипдилер.

Ишан оларың бүтин обаны гырып билжегине ынанмады. Горкарлар дийди. Догрусы, онуң муңа ынанасы гелмеди. Ёгса ол Касым Гаҗарың күрсүси үчин бир обаны дәл, бүтин бир халкы гырмага тайындыгыны билмән дуранокды.

Онсоң суд болды. Гөрүлмедик веҗералык болды, догрусы. Намарт хөкүмет ер ёк диен бахана билен үйшүп гелен мәхелләни суда гойбермеди, гизленип, япык гапың аркасындан иш гәрди. Юваң сечеги ялы огланлара, ил-юрт бәхбидини арадыңыз диймән, гаракчы дийип йыл кесдилер.

Ишан камерадашлары билен хошлашмага башлады. Ол инди иң бир ёвуз режимли, итиң өлен ериндәки туссагхана гечирилмелиди. Эмма агшам оны ене Сейит Сапарың халы дүшелен кабинетине чагырдылар. Халылы кабинетде эгни генерал йылдызлы эпей кишилер отырды. Ол эпей кишилер бирден пишик гөрөн сычана дөндилер хем ялбармага башладылар: "Өзүңе хайпың гелмесе, огланлара хайпың гелсин, шу кагыза гол чек-де, бизем дындыр, өзүңем дын!" дийдилер. Ишаның гөз өңүне судуң залындакы бойны йүплүге дөнен огланлар гелди. Ол ручка эл етиренини дуйман галды.

Түрмәниң агыр гапысы сес эдип ачылды. Дашарда ак гар ятырды. Ишан "Ак зат алныңа ягшы" дийди. Оңа огуллары гарашып дурды. Ховлуда болса, гөз айдыңа гелен мәхелледен яңа, аяк басара ер ёкды. Ёкүз сойлуп, худаёлы берилйәрди. Дайысы Аман аганың кейпи көкди. Эмма ол юмшак дүшекчәниң үстүнде отуран еринден дайысының өңкүлигиниң ёкдугыны сызыпды.

Гөзлери оны алдаманды. Дайысы халыс экени. Дерревең ишини битирди, пахыр. Ол шонда өзүниң иң болманда дайысыны разы этмек үчинем түрмеден чыкмалы экенлиги барада пикир этди. Йөне оңа вада берен генераллар сөзлеринде тапылмандылар. Огланларың көпүси түрмеде галыпды. Шу-да онуң йүрегине дерт болуп япышды, дик башыны ашак эгди. Эмма ол бу дерди хич киме билдирмеҗек болды. Дерт болса оны бир гүн дүшеге йыкды. Онсоң ол дерди улы ил билди. Ягшы пәлли адамлар үйшүп-үйшүп сорамага гелдилер.

Ишан халысды. Ягдайы эгбарлашдыгыча-да сорамага гелйән көпелйәрди. Адамларың ичинде түрмеде бир зат эдендирлер, иймитине бир зат гошуп ийдирендирлер диен ялы гүррүңлер эдип башланлар-да, "Ай, инди таманызы үзәйиң" диенлер-де болды. Себәби оңа дерман-дәриден хич бир харай ёк ялыды. Бәри бакыберенокды.

Ишан ятан еринден бир затлар пышырдап, дога-дилег эдйәрди. Додакларыны мүңкүлдидип, кимдир бирлери билен гүрлешйәрди. Аялы онуң

нәме дийәнини эшитжек болуп бидерек өзүни көсейәрди. Ахыры ынс-жынс ятып галды. Көчеден гелйән ит сеслерем кесилди. Шол вагтам ховлының демир дервезеси гинден ачылды. Ишан бу ахвалаты ятан еринден гөрди. Девезеден ики саны интеллигент адам гирди. Оларың эгнинде иңнеден чыкма гара костюм, ак плащ барды. Ак көйнклеридир овадан галстуклары гөзүңи гамашдырды. Бири шляпалыды, бейлекиси багана гулакчынлыды. Ишан олары гөренинден танады. "Кака, дайы, геләйдиңизми?" дийди. Олар йылгырдылар-да: "Чагырдың-да!" дийдилер. Соңам гелишлери ялы ызларына өврүлдилер: "Тур еринден-де,

илиң ичине бар, миллетиң бойны бурулмасын! Сен инди дине өзүне дегишли, өз машгалаңа дахыллы адам дәл!" Олар бу сөзи дервезәниң агзында айтдылар. Шонданам гайып болдулар.

Ишан ювашлык билен еринден галды. Галшына-да башужындакы дерманлы дүвүнчеги хапа бедрә атды. Соң йылжак душ алды, сакгалыны сырды. Ховлының ичинде ики яна йөрәп, аякларына ысгын, йүрегине гүйч гелйәнини дуйды хем ичерик гирип, айдым-сазлы сандыгың башына гечди. Бирселлемден ичерде багшының белент сеси яңланып башлады. Бу Жепбар багшының сесиди, васпы айдыян болса ак йүзли Маралды...

17.12.99.

Гелди АМАН

АМАНАТ ГЕП

Хекая

Тахыр Хайдарович! Ил ичинде ол шейле таналярды. Тойларда орны төрдеди. Чүнки, улы тойларда, башлыкларың үйшмеленинде тамадалык эдерди. Гошгуларыны лабыз билен, герек ерини ерине-мәркесине гөрә үйтгедип окарды. Роваятлар гетирерди, мысал айдып берерди, гараз, аам или агзына аңкартмагы башарарды. Шейлеликте ил оңа хем онуң гөрүлмедик талантына табын болуберипди. Дурмуш говуды. Үмзүк өнеди. Хемме зат өз кадасы билен, бираз кадасызлыгам бир гапдалда бар элбетде, өврүм эдип барярды. Онсоң ол бирден я-да эдил бирденем дәл, бир дөвүрлер өзүни деми даг ярян шахыр сайып башлапды. Гүнлериң бир гүнем ант ичипди: "Мен инди халк херекетини дөредип, өңүне дүшмесем, атамың дөли болмадыгым!" дийипди. Бу гүррүң онуң бирнәче йыл башлыклык эден эдарасында, эрте-биригүн табшырмалы кабинетинде, пикирдеш достларының арасында болупды. Эмма дөвүр-дөвран дийсең чалт үйтгейән экени. Бу гүн онуң

үстүне улы илиң аксакгалы болуп йөрөнлерден икиси, яшы сегсене сер уран Актувак ага билен тер гара сакгаллы Атамырат ишан гелди.

-- Биз сени сылап гелдик, сыламаян болсак гелмездик -- дийип, олар сөзе башладылар. -- Бир-биреги танаяс, ят-нәтаныш адамлар дәл. Атаңам танаяс, дайы угруңам билйәс. Сенем бизи танаяң. "Гел бир гүрлешели, дүшүнишели -- дийдик. -- Бу эдип йөрөн затларыны билип, дүшүнип эдйәнми, я дүшүнмән? Илки шуны соралы" дийдик. Дүшүнмейән болсаң, дүшүндирмек парзымыз, дүшүнип эдйәннем болсаң, айтмак-диймек, бейтме диймек боржумыз. Несихатымызы алсаңыз, элбетде...

Догрусы, ол бу яшулуларың йүзлерини гараңка тутуп гелмелерини халаманды. Эдилжек гүррүңем чен билен аңман дуранокды. Гапдал гоңшусы, энче йыл дуз-эмек болуп тиркешен досты, инди бирнеме ара совуклык дүшен халыпасы бирки саны яшулың гүрлешмәге гелжекдигини, бу барада илки өзүне сала сандыкларыны, гепе дүшмән дуран адам дәл, өзүңиз барыңда гүрлешәйиң диендигини айдып гоюпды. Шонуң үчинем ол дипломатияны элден бермеди. Йылгыран болуп:

-- Гелен болсаңыз, говы эдипсиңиз. Айдып отурың, нәме галатлык эдипдирис

бейле? -- дийди. Сораг кесгитли гойлансоң, яшулуларам дашдан айлап отурмадылар:

-- Соңқы дөвүрде язян, айдян затларыңыз ынжалыкдан гачыря бизи... -- дийип, Актувак ага сөзе башлады. -- Илки "Бизи ялкан" дийдиңиз. Бирхили болдук. Себәби адам ялкап билмейә, дине Алла ялкап билйә диййәрдик. Онсоң ыммат тәзелемек меселесини орта атдыңыз. Онуң-мунуң ымматындан бол дийдиңиз гидибердиңиз. Ядыңдадыр, Гөкдепедә Сейитли дайың айдарды, Оразлы гөтдарың ымматы дийип бир гүррүңи. Яңгалаң гәдигинден ягы чозуп дурансоң, жар чекилийән борлы: "Ким гөтдар болса, ягы гөрөндә зарладып дурмарын өйтсә, чыксын-хов гәдик сакламана" дийип. Оразлы дийип бири "Мен гөтдар" дийип чыкямыш хер сапар. Ана онсоң шол Оразлы гәдик саклап, шиндики гүмрүкчилериң кәбири ялы, улы тирьек сөвдегәри болуп гиденмиш. Гаррансоң онуң өйи шире чекилийән меркезе айланыпдыр. Бир сүпүк нешекеш барямыш бу меркезе-де, бирки баш соржак болуп. Оразлам ондан кимиң ымматыдыгыны сорап. Олам Мухаммет ымматы диййә. Бу жогабы эшиден Оразлы: "Тур, гөтерил-айт" дийип ковя. Бу нешекеш бурнуның сувуны чекип, гапыдакы талабаның янында зейренйә диййә онсоң. Олам болан гүррүңи сорап, сен ялңышыпсың, тәзеден бар-да, Оразлы гөтдарың ымматы дий, шонда кейпиңи көкләрсиң диййә. Нешекешем шол айдыланы эдип, тирьек чекйә онсоң. Бу затлары шол нешекешинкә өвүрдиңиз-ле, валла...

Ара агыр дымышлык дүшди. Гүлмели, йылгырмалы зада хич ким йылгырмады. Гүррүң гезегини Атамырат ишан алды:

-- Булам оваррам дийсек, соң "пыгамбер" дийип яздыңыз. Ене гең галдык. Мухаммет алайхыссаламың иң соңқы пыгамбердигинем инкәр этди булар дийдик. Онсоң, тобаэстагыпырылла, ердә арак ичилип бина эдилен жайы "женнети алланың көшки" дийдиңиз. Перең уссалары салыпдыр онам,

зынахорлугың өсен еринден гелен... О нәхили женнети Алланың көшкүмиш ол, ичинде узаклы гүн ялан сөзленсе?.. Индем хас гөнүләп, гүнә-гаргыша бойы билен чүмен бир бендәни "хактагала", "Алла" дийип язяңыз... Бу язян затларың нәдогрудыгыны, бендәден худай ясамагың габахатдыгыны билмән язяң дийсек, алтмышдан агыпсың, бурнуның аңырсыны гөзи гөрмейән яш-елең дәл... -- Атамырат ишанам шу ере гелендә дымды. Онуң сакгалыны чейнәп отуран ёлдашынданам сес чыкмады.

Ашхана билен аралыкдакы туты серпилип, гара дөв ялы даяв пияда ики чәйнек чай алып гелди хем яшулуларә эдеп билен салам берди. Шахыр оглуның адыны тутуп, оны яшулуларә танытды хем онуң гайнының чагалыкда ёкаркы билен дост боландыгыны ятлады. "Белки, танаянсыңыз, голайда гошгулар китабам чыкды, оңа говы сынам язылды, профессор язды" дийди. Соңунданам, эдйәнимиз шу диййән ялы, ичякгыч йылгырды. Бу гүррүң сакгалыны чейнәп отуран Актувак аганың халыс алла четине дегди герек, олам ичякгыч йылгырып гүрледі:

-- Бу шол гошун гуллугында булашып, йыл алып йөрениңми я бейлекиңми? -- дийди. Шахырың йүзи боз-яз болды. Йөне ол ыза чекилмегиң, говшамагың дерегине "...батдыңмы -- боюң билен" дийленине эерди:

-- Хава, шейлерәк бир дүшүнмезлик болды. Йөне инди харбы газетдә ишлейә, карәтә гатная, капитан чини бар...

-- Болубилйә, азашан ызыны тапса ягышы, түвелеме! Полковнигем бор би басым -- дийип, Атамырат ишан гүррүңиң жылавуны өз элине алмага чалышды. -- Кежелешик герек дәл бу ердә. Бизе дүшүнишмек лазым, шол умыт биленем гелинди. Ёгса гелинмезди -- дийип, ол бирден гызышан гүррүңе совуклык, пайхас чайды. -- Сиз бир улы илиң сылаглы шахыры. Овазлы, мана бай гошгуларыңыз бар. Би гөрүнйәнлең ичиндә мазалы сайланып дурсуңыз. Түвелеме. Илем билйә муны. Ондан-мунданам сорап мен, шахырларың ичиндә хайсы ягышы дийип. Озаллар хорматыңыз хас улуды. Би дине

сизе дәл, Алланың берен зехинине хормат эдилдиги. Шахырлык хурай тарапын берилйән зат. Хер ким элине галам алып, языберип билмейәр. Эмма инди шол Алла тарапын берлен зехине көлеге дүшди шекилли. Ил-гүн сизе гыя гарая, гахар эдйә...

Хемише-де өз зехини хақында гүррүң эдиленде болшы ялы, бу гүррүң шахыры чалам-чаш эдип сөкүп ташлады. Ол хатда әйнегини айрып, гөзүниң овасына йыгнанан ве тогарланып ашак инерли болан яш дамжаларынам сүпүрди. Еңсесине өврүлип, ағыр гүнде хоссара гөзи дүшен чага ялы хамсыкдам. Яшулулар муңа нәме дийжеклерини билмән дымдылар. Онянча шахыр өзүни дүрседи.

Актувак ага гүррүңи довам этди:

-- Биз билйәс бу абрайың аңсат газанылманыны... Багыр азаплары дийип язяңыз-а өзүңизем. Догры шол. Дине багыр дәл, йүрек, бейни, аң азаплары олар, белки-де. Йөне инди шол азаплардан соң чемчеләп йыгнаныңы чанаклап дөкмек бирхили дәлми?..

Шахыр хашлап бир дем алды-да, ичерә гөз айлады:

-- Таңрыдан гизлемедигими сизденем гизлежек дәл, агалар. Середиң шул ичерә, хей, артык зат бармы? Йүзи сувлужа хала гөзүңиз дүшйән болса-да айдың. Бая-беге, месликден бөгүрип йөрәне меңзейәнми?

-- Ёк, хурай сакласын, арассажа, йөне гаты пукара өйүңиз бар экени. Догрусы, улы шахыр шейле яшаяндыр дийип пикир эдемзокдык. -- Атамырат ишан бу сөзи чын йүректен айтды. Шахыр ене гөзүне яш айлады:

-- Хак сөзүңиз үчин саг болуң, агалар!.. Гүррүң конфиденциал болансоң, менем йүрегимдәкини гизлемәйин. -- Ол Актувак ага йүзленди. --Сиз вагтында ёкары партия мекдебини битирен, улы дөвлет ишлеринде ишлән адам, Актувак ага, көп зады гөрдүңиз, билйәңиз. Сейитли дайым Акмерет хан барада-да кән гүррүң беререди. Белки, онуң атлы гелип, яшулуларың отырберине депишини, "Ханы, Алланы чагыр

гөрейин, көмеге гелйәмикә" дийип, чиш өкже әдик билен адамларың дараклыгына басып айланышыны эшиденсиңиз. Эмма миллет шонда-да чыдап отырмыш. Би ханам Акмередиң ойнуны эдйә, бетер эдйә белки-де. Миллетем отыр. Чыдая. Чыдамадык, гаршылык билдирен нәхили гүнлере дүшйә, олам белли. Муны сизем гөрүп отырсыңыз, бизем... Мертлиги гутаран, эркеклиги унудан миллет би, белки-де... -- Ол шей дийип, әйнегини дүзедишдирди-де, инди нәме диеркәңиз диййән ялы, гүррүңдешлериниң йүзүне мөлтерилди.

-- Эдил бей диймег-ә габахат бор, илчиликдир... -- дийип, Актувак ага бу сөзи гаты гөренини билдирди. -- Ине, гапдал гоңшыңыз, сизче өзүни говы гөрийән языжы абрайыны саклап отыр-а! Я оңа сизе герек сылаг-хормат герек дәлдир өйдйәңизми?..

-- Гапдал гоңшулы гүррүңи гоялың, хер кимиң өз иши бу затлар -- дийип, шахыр ярасына басылан ялы чытылды. Соңам гөнүледи: -- Говусы, мен сизиң башда берен сорагыңыза жогап берейин. Билип эдйән агалар мен шул иши, дүшүнип аңырсына гечип эдйән. Илиң сөгйәнинем билйән, гаргаянынам, гелип гөни айдынам бар. О нәмүчин бейдйәң диерсиңиз, оңа-да жогап берейин. Йөне бу гүррүңи бираз аңырдан айламалы болжак. Ядыңызда болса, улы илиң гуванжына өврүлен бир уссадымыз барды. Похлы академиклиги рова гөрмән, аягындан язып, гаршысына топар гурап, ахыры йүрегинден тутдурып өлдүрдилер. Хана, онуң аяк тозуна дегмейән академик инди... Хемме ылымларың докторы, үч гезек гахрыман... О болса алтмышам яшап билмеди. Говы болсаң, этжеклери шол. Йүрегини тутар гидерсиң, чагаларыңы дөкүп. "Шул-а шейдип, ил дийип гитди, чагаларына бир голтгы эдели" диен тапылмаз. Ёгса улы илдир. Гыссансаң, жаң эдере адам ёг-а мунуң ичинде. Ишден айрылып, аяк астына ташланан болсаң, иң бәркиси трубканы алып, геплемән гоярлар... Озал үзеңниңден үч гечйәнлер салам бермезлер. Аягыңы сүйрәп, көвшүң апгырдына басып йөршүңе хешелле какып гүлерлер. Бу затлары гөрдүк. Халыпаң гаршысына эдилен затлары соң бизиң гаршымыза гөнүкдирдилер...

Актувак ага ардынжырап, гүррүңи бөлтежек болды. Шахыр элини галдырды:

-- Сөзүми бөлмән. Сиз айтдыңыз, менем айдайын. Гыдырданып, гөзүмүн көкүни гырып элли яша етдим. Зэхметсиз, азапсыз бир гүнүм гечмеди. Чагаларымы тержимеден экледим. Ахырында сөз хукугымы кемситдилер, геплетмән залдан ковдулар...

-- Өзүңиз чыкып гайдыпсыңыз дийип эшитдик биз-э -- дийип, Атамырат ишан отуруп билмән дилленди.

-- Тапавуды нәме, сөз берилмесе, гаршыңа дилдүвшүк гурлуп, аркандан патша билен сөвда эдилсе, похлы редакторлыкдан күшдүңи берип, бир сетириңи чыкарман, дөвүм чөреге зар этжек болсалар, ковулдыгың, депилдигиң болман, нәме боляр эйсем? Гапдал гоңшам шо гүнде шу вагт. Бир сетириңи чыкараноклар. Ёгса, өмүр гоюп китап язя... Ики сөзүң башыны чатып билмейнлерем башлык, редактор...

Яшулулар нәме дийжеклерини билмән дымдылар. Шахыр буза дөнен чайындан омуртлап довам этди:

-- Эйлелем бирлешди, бейлелем. Дилдүвшик эдилди. Бирлешибем харамзадалык этдилер, везипе пайлашдылар. Зат давасыны гурдулар. Халк, юрт озалам ятларында ёкды, соңам ятланмады. Сөз азатлыгынам чалдылар бутларына, адам хукугынам. Азлыгың хукугы дийлен задам. Алдыгына-да чыпдырып язып башладылар. Сердар, пәхимдар, миллетиң атасы, таңрың көлегеси... Онсоң мен ики ёлдан бирини, халыпам ялы, йүреги тутуп өлүп гитмәни я-да харамзадалыга харамзадалык билен жогап бермәни сайламалы болдум. Үчүнжи ёл мениң үчин ёкды. Чагаларымы селпедип, юрт ашып билжек дөлдим. Онсоң "Гел, ярышсаң, гарасач, гой, харамзадалыкда болсун! Күмсүклиге күмсүклик билен жогап бермели" дийдим. Сердарам дийдим, Аллатагала-да, бир поха гиреңсоң, гырасы нәме, ортасы нәме. Агырысына чыдаса, мұң яшасын илем... Сөз тапман дурусмы биз ялан сөзлежек болсак? Алың яланы нәче

герек болса! Кәбирлериниңки ялы чөпежанбитди яланам дөлдир, бакылан өкүз ялы, бөгүрип, шахы билен ер сүсүп йөрен яландыр! Хе-хе... Бизиң депилшимизе томаша эдип отуржакды, шундан говы гүне мынасыбам дөл ил... Гой, хорлансын. Инди гелип маңа айдялар, чагалар гедай гезйә, аял-гызлар көчә чыкды, түркмен түрмеде гырыля дийип. Өң нирдедиңиз, нәме пикир эдйәдиңиз? Энтегем эрбет бор, бу дагы нәме... Йөне инди гич, отлы гитди. Ызындан кән коvmалы борсуңыз. Муны биз өңүнден айтжак болдук, айтдырмадылар. Диңлемедилер. Дил дүвүшдилер. Анха-да нетижеси... Муны өзүни аклажак болуп диййәндир өйтмән...

Атамырат ишан сөз гезегини алды:

-- Илден өйкелемек боля би. Онсоңам өзүңиз язядыңыз-а, ар алмак гулларың дуйгусы дийип?

-- Хава, ол шейле. Йөне гул болуп догулсаң, гул болубам өтмели экен. Анрымыз торба салнып гетирленлерден... Шонам ятладян бар. Эмма улы ил гулчулыга кайыл-а! Везипе берилсе дагы, мен диен иглер аяк огшая... Ил чыдаса, бизем чыдарыс. Гайта ниреде ичякгыч сөзлер тапып гамчыларысам. Бу-да бир гөреш билене. Өзболушлы демократия ялы, элбетде. Ичден урмак дийилйә муңа. Дашдан урянларыңкыдан хас тәсирлидир, белки. Илде йигренж-э дөредерис-дә болманда... -- Шахыр эйнегиниң ёкарсындан сырыган дери сылды.

-- Пелек ишини билип болмаз. Бирден би йыкылса нәме дийжек онсоң? -- дийип, ишан пурсатдан пейдаланды.

-- Билгешлин, халкда залыма йигреннч дөрөтжек болуп этдим дийжек, хе-хе... -- Шахыр алачсыз йылгырды. -- Онсоң индики гелжек мундан говы боласы ёк. Оңам голтугына гарпыз берерис...

-- Көнекесирли бир молламыз бар. Шол бир гүн ол касам язып, аягы чүйрән халыпаңызың өйүне барыпдыр. "О галан еке аягыңы гөре сокуп отырсың, о дүңйәңи ятла, ялан язмаңы бес эт" дийипдир. Олам-а сизиң адыңызы тутуп, шондан басылмажак болуп эдйән, ёгса этжек ишим дөл диййәмиш...

Шахыр инди бираз мердемси йылгырды:

-- Оңам бир сөзи бормы. Мен онуң гутаран адамдыгыны шол соңкы гурултайда трибунадан айдып гайтдым.

-- Онда нәме соң ене "Халыпа" дийип язып йөрсүң? -- дийип, Актувак ага садалык билен сорады.

-- Тактика-да... -- Шахыр эгинлерини йыгырды. -- Бу кын, элбетде, йөне этмели боляр. Болманда хер кимиң похуны өзүне ийдирмек үчин шейтмели... Ёгса гөрениң хапасына чолашар йөрсүң. Инди шол соңкы гурултайда ер депйәнлериң болуп йөршүни гөрийән, түрресини сүйрәп. Кими көне машынында кирей эдип йөр, кими ады башлык, жүбүси бошлук болуп йөр, гараз, иле гүлки-дә... Жаным гөнөнейә... Ха-ха... Адалат билен хақыкат улус иле герек болмаса, бизе нәме үчин герек болсун? Онсоңам бизе озал етдирипми адалат, инди етдирер ялы... Йыкыл, юмул лолы дүнъе диймәндирлерми, хе-хе... Ичи янаның гүлкүси би. Йөне башга-да алач ёк. Халкың шейле болса, илиң дережеси шу болса, нәтжек дагы? Түрмеде харам өлмегем-ә чыкалга дәл, белли...

Яшулулар хер ненеңси чынлакай гүррүне гарашанам болсалар, бейле ачыклыга гарашмандылар.

-- Ачык гүррүң этдиң болса-да -- дийип, Актувак ага пикирли гүрледі: -- Йөне би мертлигиң дәл, эжизлигиң ачыклыгы шекилли...

-- "Бите гахар эдип, ёрган отламак" боля би... -- дийип, Атамырат ишанам гахарлы ардынжырады.

-- Билйән. -- Шахырам ардынжырады. -- Йөне мен айдып отырын-а, шол ёрган улус иле герек болмаса, бизе герек дәл дийип. Илки биленем биз ёргандан чыкарылмалы болсак, еримизе бир шермендәни салып, эдйәнимизем шу дийжек болсалар, гой, янсын шол ёрган! Янымда дуран графиндәки сувам сепжек дәл мен инди о ёргана. Өзүми одуң үстүне оклап сөндүржек болмаг-а бейле-де дурсун...

-- О бәш саны венеэзына улус ил дәл-ә! -- дийип, Актувак ага-да сесини эндиредип гешледи.

-- Улус ил болмаса, шол улус илиң векиллери шолар. Улус илиң адындан гүрлейәнлер. Херси бир веляатдан. Везипеде шол эсасда пайлашыляр. Онсоңам улус ил бу болян затлары сессиз сынлап отыр, алсын индем алмытыны. Ил чыдаса, бизем чыдарыс. Гой, харамзадалык болса, харамзадылык болсун... Болманда-да бегзада болуп йөрдүгимиз дәл. Хе-хе...

Актувак ага Атамырат ишаның йүзүне сораглы серетди.

-- Гөрүң-дә, өзүңиз өзүңизи депелейәниз бейтсеңиз. Дост ислеги дәл, душман ниети амал боля. Сиз өз душманыңызың тарапына гечип, өз гаршыңыза гөршйәне чалым эдйәңиз. Себәби душманыңам ниети гаршыдашыны гөзден дүшүрмек, биабрай этмек. Бир дөвүм чөрек дийиб-ә этмели иш дәл би. Чөрек тапылар, абрай тапылмаз. Душман гүлер...

-- Гүлүберсин, ичи янып гүлер гүлсе-де. Биабрайчылыкдан, мастарачылыкдан өлен ёк. О дөвүр гечди. "Намыслы, эденли пәлван галмады" дийилйәни. Йыкылсаң, галдыржак тапылмая, агзыңа сув дамдыржак ёк би миллетде. Гайта гүлжеклер, гыбат этжеклер. Гой, этсинлер. Менем юмшак күрсүде отуранымы, овадан машын мүненими билжек. Бир топар надарыны гүлдүренимден, бирине яллакжак. Өнем айдылыпдыр, "Гүнүм үчин гүним огланны хуввалаян", "Көпрүден гечйәнчәң доңза дайы дий" дийип. Онсоңам дине мен дәл, түвелеме, илчилик, еке гойбереноклар, молла-ишанам метжитде хутба окашып отыр... Хе-хе...

-- Биз бу гепи бир-биреге гыжыт бержек болуп башламадык -- дийип, Атамырат ишан гуршуп угран аякларыны чалшырды. - - Илиң абрайлы адамлары биабрай болмасын, бу затлар бейле гитмесин, херки задың ченинде сакланмагың бир чәреси тапылсын дийип башладык...

Актувак ага-да бу гепе баш атды:

-- Ялңышан дине сиз диймекчи боламзок биз. Ялңышан кән. Йөне ахыры зелелиң ярындан гайдылса-да пейда...

Шахыр гүлүмсүреди:

-- Бейле гүррүңлөр озал кән эдилди. Мен диен интеллигент кишилер этдилер онда-да. Эмма эртеси гидип, бейлелигине дөндүлөр. Соңам аркадан гелип пычак урдулар. Сиз бу гүррүңлери яңы гозгап йөрсүңиз. Ара гаты ачык шекилли. Бар бела-да шундадыр, белки. Бизе дүшүнишмек кын болар. Билмедим. "Динден чыксаң чык, илден чыкма" дийлени. Илиң ёлы-ха шу, терсми-догры, барян ёлумыз. Агзына микрофон тутулан чыпдырып башлая. Ёгса шолара шейт дийёнем ёк. Биз ялы межбурам эденюклар, чөрегем шондан иймели дәл...

-- Гөрелдесинден, оларам сизе середёс дийёлөр -- дийип, Актувак ага башыны яйкады.

-- Говы гөрелдёмиз-э эрмедилер. Дөш герип орта-да чыкып гөрдүк, я башга чыкып йөрөнлөр бар. Чын сөзи үчин түрмә дүшүп йөрөнөм етик. Бири барямы шол халкың... Би миллет үчин жан чекмән, "Өлшүңе гөрә гөмшүм" этмек догры...

-- Бех, биз дүшүнишжек дәл-ов -- дийип, Актувак ага телпегини башына гейди. -- Шейлөрәк борам чен этдим өзи. Ил билйә, барып отурмаң дийип, өңүндөн айтдылар...

-- Гаты гөрүшмеси ёк -- дийип, шахырам гүррүңи жемлейән ялы этди. -- Шол ил дийип, ёкардан йыкылып, соң ене итиң гүни билен сана гечдик. Инди ол эртекилере ынанар ягдайымыз ёк. Бәш гүн яланчыда бираз дем аласымыз гелйә. Илиңки ялы, чага-чугамыз бар, яшамалы. Башга гүнәмиз ёк. Галанынам Аллаң өзи гөрүп-билип отурандыр, бендесине галмандыр бизи язгармак. Ким нәме дийсе, өз иши...

-- "Яланың соңы вай" дийлендир өз-ә! -- Актувак ага бу сөзи еринден туруп айтды.

-- Бизем озал шей дийип кән яздык -- дийип, шахырам еринден турды. -- Йөне хениз-э "вай" гөрненок. Гайта ниреде мес яшаянлар ялан сөзлейәнлөр... Шоларыңкы йөргүн...

-- Бар максат меслик дәлдир-э, шүкүр-канагатдан, пукара гүнемадан

бейик зат бармы дүшүнене -- дийип, Актувак ага гапа йөнелди.

--Вах, шол пукара гүнүмизе гоюлмансоң эдйәс-дә бизем шу затлары -- дийип, шахырам сөз алып галмады.

-- "Харамзадалыга харамзадалык" дийсене онда? -- дийип, үчүнжи болуп дикелен Атамырат ишан донуның сыйыны дүзедишдирди. -- Боля-да, "Гечинем өз аягындан асарлар, гойнам". Йөне гелжек несиллерем-э бардыр. Оларам-а би язылян затлары окар соң...

Шахыр гахарыны кынлык билен басып гүрледди:

-- Дине газете чыканыны окамаз-а гелжек несиллер, язылян затлаң. Столуң чекерине, сандыга басылан затларам окар-а!..

Гүррүң шу ерде гутараймалыды. Эмма Актувак ага шахырың йүзүне чинерилип дурды-дурды-да, ене бир зат тапды:

-- Би, башга миллетлөр хак сөз үчин пидакәрлик эдениң улугыз халына, биника чага догран әжесини мукаддеслешдирйә, депесине гөтерйә, оглуны пыгамбер эдинйә велин, сиз ата-әнели, улы илиң танаян огулларына хак сөзи үчин харамзада дийиберйәңиз-ле?! Шоны бир этмән болмаса!..

Шахыр бу сөзе-де мүйнүргәп дурмады:

-- Ай, онам кейпине, өз эркимизе эдемзюк. Эт дийилйә, этмели боляс. Йөне белли, харамзада дийлени билен, харамзада болуп барян ёк. Муңа илем дүшүңйә, шол сөгүлйән бенделерем. Биз диймәге чыдаяс, оларам эшитмәге чыдарлар-да...

-- Айдылан сөзүнем-э гүнәси бардыр -- дийип, Атамырат ишанам соңкы сөзүни айтды.

-- Онам билйәс, молла ага. Бизе-де эне-атамыз тербие-тәлим берди. Бейле тунтав дәл. Ондан өтри, бир ялан сөз айтмалы боланда, "Гүнәси бизиңки дәл, бизи шу гүне саланлаңкы" диййәс...

Шу-да бу улы гүррүңиң соңы болды. Шахырың гара дөв ялы карәтечи оглам чыкып, яшулулар билен эдепли сагболлашды. Шол икаралыкда-да пышырдап, шахыр Актувак ага ене бир затлар дийди.

Чатрыкдан өвүүлелеринден соң, Атамырат ишан шахырың нәме пышырданы билен гызыкланды.

-- Конфиденциал гүррүндир, хич ким билмесин диййэ-лай, бедибатг... -- дийип, Актувак ага пайыш сөгүнди.

-- Хәйт-хәйт! -- дийип, Атамырат ишан оны хаялчыратды. -- Болманда-да

аманат гүррүңи иле яйып йөрүп боласы ёга... -- Актувак ага бу сөзе бирербет йылгырды.

Индики чатрыкда олар милли ховпсузлык комитетиниң гызыл "Жипи" гарашып дурды...

31.10.99.

ШЕЙЛЕ ПИКИРЛЕР БАР!

"ХАЛК МЕЙЛЕТИН ЕҢИЛҖӘРКӘ ГӨРЕШ БИМАНЫ"

Огланлар, донкихотлыгы гоюң! Халк мейлетин еңилҗәркә, гөреш биманы. Гөрйәңиз-э, халк сизи голданог-а! Ёгса, Абды Кулы нәхили азаплар этди, ахыры өзи ядап гойды. Сизем бу гөреш ахыры гоярсыңыз. Йөне вагт йитирип, ядап, кеселләп гоярсыңыз. Сизден өнрәк дашары юрда чыканлар биреййәм дүшүндилер шекилли, сеслерини чыкарман ятырлар. Мен муны диктатураны голдап айдамок. Халкы йигренибем диемок. Херки зады өз ады билен тутмалы диен акылдан угур алып айдырын. Хәзир түркмен үчин жан чекмек шор ере тохум ташлан ялы. Ол хәзир хич зады оканога, диңләнога. Пикирем эденок. Өзи хакында, чагасы хакында пикир этмейән адамлар, окув-билимден, чөрөкден махрум эдилйәркә сесини чыкарып билмейән миллете нәмәни субут этжек боляңыз?.. Сизин гөрешинизи хич ким голданок. Дүңйә хәзир тәзеден пайлашылар. Элбетде, гөни манысында дәл. Дашары юртлулар демократия герек дәл, аңсат газанч, байлык герек. Олар СССР-и йыкып, шол максатларына биреййәм етдилер. Онсоң олар хәкиметде Сапар отурды нә, Чапар отурды нә? Гайта ниреде бисоват, чөңде, өвүнҗең хем пөвхе адам отурса, шонча говы. Ниреде бир ил масгарасы отурса, шонча-да хезил эдйәрлер. Адам хукугы хич киме герек дәл. Ол диңе дил чолагы. Эгер хакыкатда адам хукугына үнс берилйән болса, онуң

Түркменистандакы ялы депеленйән ери дүңйәниң хич еринде ёк. Эмма Түркменистана битараплык берйәрлер, диктатор президенти болса Американың президентине ченли кабул эдйәр. Оны ердөгөкде гойман өвйәнем шол демократик юртларың аларыны билсе алласынын гарамаян адамлары. Она медалмы-орден берйәнем шолар... Түркменистаның небитгазы гутарянча шонуң эдилҗегем хак. Бу хапа сыясат, огланлар! Зат, пул сыясаты! Тәсир сыясаты! Бәхбитлер сыясаты! Дашары юртлулар дийилйәнлер Түркменистанда демократия болмагыны исләноклар, олар өз юртларындакы канунчылыкдан, салгытдан гачып гелйәрлер, пул ясамага гелйәрлер. Эгер Түркменистан ялы яш дөвлетлерде канунчылык, демократия болса, олар бейле бол пулы ниреде газансынлар? Шол бизнесменлериң аркасында демократик юртларың сыясы лидерлери дур, Түркменистандакы биканунчылыгы шол сыясы лидерлер голдаяр. Түркменистана битараплык статусы ялы эзмайышлык эдилмегем шонуң үчин. Бу ерде хапа хем халк рысгындан огурланян улы пуллар бар. Онсоңам дүңйәде улы сыясат бар, түркмен ялы кичижик хем азажык халк улы дөвлетлериң арасында депешек мейдан ялы бир зат. Геп хәзир Эйран хем Орсьет барада баряр. Түркмен хич киме герек дәл. Дүшүниң! Ак йүркилигиңем чени ягышы!

Эгер диңлесениз, мениң айтҗагым шу: Өзүңизи заялаяңыз, саглыгыңызы гидерйәңиз, вагтыңызы көйдүрйәңиз. Ондан бизнес билен мешгул болуң, пул газаның, хич ким сизе бу пидакәрлигиңиз үчин саг бол айтмаз. Болманда отурың-да дил өврениң. Дашары юрт диллерини, элбетде. Түркмен дилиңден инди хич киме чөрөк ёк. Өз миллетине, өз илинде герекмежек дили

ким өвренсин. Өлйән халкың дили бизиң дилимиз. Ил дийилйән диңе пуллы хем везипели кишини сылаяндыр, горканыны сылаяндыр. Сиз бу ак йүреклилигинизе хич вагт пуллы, везипели болуп билмерсиңиз. Хәкимият чалшаянда-да, сизе орун етмез. Гайта сизи өзлерине конкурент гөрүп өлдүрерлер. Гөрйәңиз-ә, бүтин ил отыр-а дымып. Онсоңам газана янашсаң, гарасы ёкар диендирлер. Хөкүмет бу вагт дуркы билен гара. Ол сизи өз хапасына гөмүп ташлар. О гара сизе нәмә герек? Ил чыдаса, отурсын. Сизе артык зат герекми? Говы эдипсиңиз, юртдан чыкыпсыңыз, инди бери дынч алың-да. Ныязов бу халкы оңаряндыр, бейле миллети этмелисем шолдур. Аягыны яладып, элини огшадып, баш эгдирип, эл чарпдырып, касам ичдирип, бай, кейпден чыкяр-а!. Шонда-да ач сакляяр өзем. Билмән эденок ол. Тиръегем билмән бол эденок. Гурулгы гапаны оң тиръек. Гой, дүшен дүшсүн, соң мең элимде болар диййәр. Хәкимиятде сакланжак болсаң, этмелисем шол. Бизиң миллетимиз ишлежек, говы зат этжек болсаң гүн бермез. Ныязов ялыдан боллса горкар. Гүйчли психолог Ныязов, онуң билен оюн этмәң. Ол бүтин бир халкы маймын эдип ойнаяр, өз шанына айдым айтдыряр, дашу-эт шекиллериниң өңүнде эмедекледйәр, сиз нәме? Бәш-он мүң доллар сарп этсе, дүйән ниресинде болсаңызам тапып атып гайдарлар сизи. Галанынам өзүңиз гөрүң. Бизиңки айтмак. Зехиниңиз бар, акылыңыз бар, өзүңизе сарп эдиң, ил диен утопия алданмаң. Ил дийилйән бошлукдыр, наданлыкдыр, паклыкдыр. Онсоңам инди өңки илем ёк ахырын. Ач ил ол. Ажың болса аңы болмаяр. Орсьет ялы интеллектуал потенциалы етик юрды нәтди олигархлар, Түркменистанда дагы хич хили гаршылык ёг-а, нәтсең эдип отурмал-а. Гөрешмәң, гөреш манысыз бу махал. Вагты гелсе, Ныязовам гидер, бейлекем. Шонда оны хәзир машгаласы билен өвйәнлер яманлап башлар. Мени межбур этди, нәлачлыкдан этдим диерлер. Хәзир вагты геленок... Белки,

инди халк үчин пидакәрлик этмегиң, халкы, миллети өңе әкитжек болмагың дөври гечендир. Бу барада-да ойланмалы! Себәби индики гелжек Ныязовдана бисоват, залым болса билдиңизми? Тарыхда бу хемише диен ялы шейле боляр. Хөкмүрован СССР йыкылды, оңа дерек нәхили гедайлык гелди. Инди ол өңки СССР дөврүндәки парахоржа биринжи секретарлар этегинде намаз окабермели периште болуп галды. Соңкулар долларда миллионер, голайына барып болмаз ялы аждарха болдулар. Эйранда, Овганыстанда-да шейле болды. Ойланың!..

Нәбелли авторың маслахатларындан.

* * *

Сен нәме бейдип йөрсүң, нәме бейле яняң? Мыссыжак журналистлер барада-ха сөзем ёк, "мен" диен языжы-шахырлар диктатураның өңүнден ак байдак гөтерип чыкдылар. Онуң ат диени атдылар, ярала диенни яраладылар. Халк хич кимиң гайгысына дәл. Ташла сенем халк гайгысыны!..

Телефон гүррүңинден.

* * *

Танк ялы, демократия дийип, хак-хукук хем адалат дийип, сен Гарагума сүснәп гирдиң. Эмма Ныязов сениң үстүңден "Боинглери" билен гара лүйк гуйяр. Чарва халк болса, ол-а агаранлы дүечал хөдүрлемек экени, саңа гара сувам бержек дәл. Хер ким бусуп ятыр...

Чарва түркмениң дуйгудашылыгындан.

* * *

Гарыпларың тарапында болгун, гарыплар ахыры еңйәндир!

Яс еринде айдылан сөз.

* * *

Мен иниме сен бир худая азар берме, машиның болмаса, паяда гидибер, гүл ялы

чагалаң бар, диңе сағлык диле дийән.
Саңа-да шоны дийән, Ёвшан!

Бир молланың айданы.

* * *

Хукук дөвлети еке саңа герек болдумы?!
Ныязов ялыларың жаны сағ болса, бу
гөреш гутармаз...

Дост маслахаты.

* * *

Бу хаты бирден айдылян-дийилән
затлары йүрегиңе алаймагын дийип язян.
Сен ол гаршыңа күшгүрилийәнлери говы

танаяң. Оларың ниетиниң сениң йүрегиңи
агыртмакдыгыны, элиңи ишден
соватмакдыгыны, нәдибем болса бир зыян
етирмекдигини, яғны мерхементлиниң шол
ниетинден угур аляндыкларыны билйән.
Олар үчин хич бир мукаддеслигиң
ёкдугынам, диңе күрси аладасының,
ёкаркыларына яранмак максатларының
бардыгынам биринден сорап билмели дәл
сен. (Хатың ызыны саназма гечилйәнлиги
үчин айырырыс.)

*“Юрдуң” редакторына кеседен берлен
маслахатлардан.*

Дүр дәжелери

Биз өз әжизлигимизи улы затлара йүзленип гизлемек ислейәрис.

Г. Әзизов

**Адамзады сөймек кын дәл, әлбетде.
Йөне өз гоңшыңы сөймек жуда кын...**

Кайсын Кулыев

**Болар оврам-оврам агыр гандаллар,
юмулар зынданлар,
азатлык гелер!**

А. С. Пушкин

Гуванмасаң -- гынанмарсың!

Г. Әзизов

Гең-әнайы пикирлер

Дэвид САЙМОН,
“Интернейшнл Ревью” 3.7.2000

Почему Назарбаев уходит ?

*Лучше стать казахским Дэн Сяопином,
чем дожидаться, когда тебе выставят
счет, как Сухарто.*

Президент Казахстана не собирается держаться за власть. Он достойно исполнил свою историческую миссию и готов передать пост своему преемнику. Таков лейтмотив официальной пропагандистской кампании, подготовка которой в режиме секретности происходит сейчас в Астане.

Открытый шаг к этой подготовке - закон о первом президенте республики. За Нурсултаном Назарбаевым оставляют не только шикарный персональный автомобиль, дачу, охрану и неприкосновенность для уголовного преследования. Узаконен пожизненный титул национального лидера, статус отца-основателя, узаконена неприкосновенность его доброго имени, на которое сегодня легли густые тени. Спешно уничтожаются некоторые архивы, в частности, бюджетная отчетность и документы по приватизации. Объявление сенсационной президентской инициативы – дело нескольких месяцев.

Аналитикам из администрации предстоит подготовить выигрышные ответы на все вопросы. Главным, конечно, будет такой: а стоило ли в конце 1998 года так затрудняться и с риском для репутации Назарбаева устраивать его досрочные перевыборы, продлевать президентские полномочия с 5 до 7 лет? Все были уверены, что он намерен следовать примеру туркменбаши Ниязова и править всю жизнь. Чем же объяснить нынешний решительный демарш? Состояние здоровья? Да, президент устал. Об этом откровенно говорят его советники. Но не только усталость причиной ухода Назарбаева. Главное, как будет гласить официальная версия, в том, что мудрый вождь, национальный лидер, оплот суверенитета хочет открыть дорогу более молодым. В 1998 году мир потрясли финансовые бури, Казахстан был накануне девальвации тенге, промышленность буксовала, мировые цены падали. В тот критический момент президенту не оставалось ничего другого, как согласиться на предложения парламента и взять на себя всю ответственность.

Теперь – иное дело. Экономика республики вошла в стабильное русло. Показатели улучшаются, инфляция на низком уровне, промышленность растет. Но политические противники не дремлют. Успехи Казахстана вызывают черную зависть и бешеные нападки. Запад объявил информационную войну Назарбаеву, объявляя его “центральноазиатским царем”, диктатором. Лучший ответ на это – продемонстрировать стране и миру, что в реальности первый президент вовсе не держится за власть. Для него важнее другое – быть уверенным в том, что и после него эта власть окажется в надежных руках. Пусть расцветают сто цветов. Пусть к руководству

страной придут более молодые. Первый президент останется духовным лидером – казахским Дэн Сяопином, отцом нации, символом Казахстана. Китайский сценарий для Назарбаева куда

предпочтительнее индонезийского. Судьба Ельцина привлекательнее судьбы Чаушеску.

На самом деле Назарбаев уходит по той же причине, по которой досрочно отрекся от власти Ельцин. Им руководит элементарный инстинкт самосохранения. Этот инстинкт заставлял его в течение десяти лет судорожно держаться за власть, распускать парламенты, отменять и переносить выборы, преследовать оппозицию, закрывать газеты, сажать, разгонять, запрещать, то есть делать все для обеспечения собственной безальтернативности. Этот же инстинкт заставил его сегодня задуматься об отставке. Уйти вовремя, по собственной инициативе, подготовив общественное мнение и соответствующую законодательную базу, сформировав систему “абсолютной преемственности” (фактически регентства), обеспечив сохранение привилегий для себя и своей семьи, – значительно выгоднее, чем дожидаться, пока Назарбаеву, как сегодня Сухарто, выставят счет за отказ от обвинений и гарантии безопасности. Сухарто предложили купить себе спокойствие и свободу за 25 миллиардов долларов. Счет Назарбаеву может быть в три раза меньше, поскольку срок его президентства был в три раза короче.

Назарбаев уходит. Многие ли кинут ему вслед камень? Он славно порадел о своей семье. Два его зятя, его жена, дочери вошли в число богатейших людей Казахстана. Сам Назарбаев, по оценкам западных экспертов, имеет состояние в несколько миллиардов долларов. Многие ли в Казахстане посмеют сказать, что он был неправ, заботясь о своей семье? Многие на его месте действовали бы точно так же. Эра коммунистического фанатизма миновала, эра цивилизованной демократии, когда граждане могут контролировать и сдерживать своих правителей, дело будущего.

Назарбаев не приблизил цивилизацию. Имея миллиарды, он оставляет 70 процентов своих граждан на грани нищеты. Средняя зарплата в республике 80 долларов, на селе, где живут в основном казахи, менее 30 долларов. Огромная по территории страна становится пустыней, за годы правления Назарбаева население сократилось с 17 до

14 миллионов человек. Внешние долги составляют половину валового внутреннего продукта, Казахстан будет долго расплачиваться за скороспелое богатство своих правителей. Годы Назарбаева драматически

совместили становление казахской государственности и катастрофу казахского народа. Как памятник Никите Хрущеву в Москве будущий монумент Назарбаеву, возможно, соорудят из черных и белых камней.

Был ли Назарбаев тем монстром, которого сегодня изображает оппозиция? Или скорее он неизбежное звено им же созданной системы, а иную он, выходец из КПСС, и не мог создать? Когда в качестве закономерного шага эта система потребовала самоизоляции, когда Запад стал замораживать зарубежные счета Назарбаева, а солидные инвесторы отвернулись от Казахстана, президент понял: во имя самосохранения ему следует уйти. Почетная преемственность лучше позорного конца.

Иңлис дилиндәки бөлүмимиз

*21-нәжі март, 2000, Американ конгрессиндәки диңленшик
Statement of Christopher H. Smith
Chairman, Commission on Security and Cooperation in Europe*

Hearing on Democratization and Human Rights in Turkmenistan

Ladies and Gentlemen, welcome to this hearing on democratization, human rights and religious liberty in Turkmenistan. This is one in a series the Helsinki Commission had held on Central Asia: last May, we examined the political and human rights situation in Kazakstan and in October we turned our attention to Uzbekistan. By the way, considering the awful parliamentary election that has just taken place in Kyrgyzstan, our next Central Asia hearing will probably examine the situation in that country.

Our focus today is Turkmenistan. Under the leadership - or should I say misrule - of Saparmurat Niyazov, the country has become the worst-case scenario of post-Soviet development. Human Rights Watch/Helsinki does not shrink from calling Turkmenistan one of the most repressive countries in the world. Alone of the post-Soviet bloc countries, Turkmenistan remains a one-party state. But even that party is a mere shadow of the former fulling Communist Party - all the real power resides in the country's dictator, who savagely crushes any opposition or criticism.

Not only are all political and civil rights ignored or abused in Turkmenistan, freedom of religion is violated. The law - the most restrictive in the former USSR - requires 500 people to register a religious community. Only Islam and Russia Orthodoxy are registered and the authorities have intimidated, arrested, and otherwise persecuted individuals and groups trying to practice their faith. Last November, Turkmen authorities demolished a Seventh-Day Adventist Church in Ashgabat, having previously torn down a Hare Krishna Temple. Except during Bosnian hostilities, I cannot recall another instance of an OSCE participating state destroying a house of worship since Romania in the 1980's.

In fact, much about Turkmenistan today recalls Nicolae Causescu. Niyazov's cult of personality has taken increasingly extreme forms. On December 28, delegates to the People's Council, ostensibly the most authoritative representative body in the country but actually a rubber stamp for Niyzov, gave him the right to remain in office permanently. His virtual coronation as "president for life" fragrantly flouts OSCE commitments, which call for regular and competitive elections.

This move, which many had been expecting, not only offends our sensibilities; it is a serious challenge to the OSCE. If there is no appropriate response, other Central Asian leaders might be tempted to follow Niyazov's example and the region, which might be described as a "black hole" of human rights, will sink even deeper into the mire.

Last December, a Helsinki Commission staff delegation visited Turkmenistan and spoke at length with Ambassador Mann and Embassy personnel about conditions in the country. Moreover, to judge by the State Department's annual reports on human rights observance, the Clinton Administration has no illusions about Niyazov or his regime. But Washington wants Niyazov's cooperation in building a Trans-Caspian Gas Pipeline to transport natural gas from Turkmenistan and Azerbaijan to Turkey under the Caspian Sea, as opposed to transporting gas through Russia or - even worst - Iran. The Administration has invested considerable time, effort, and prestige in this initiative. So US policy toward Turkmenistan offers an excellent case-study of US economic and strategic interests in conflict with human rights concerns.

To discuss all these complicated issues, we have assembled an expert group of witnesses. Testifying for the State Department is John Byerly, the Deputy Coordinator to the Ambassador-at-Large on the New Independent States. Mr. Byerly is a career Foreign Service Officer, who has served in Moscow, Prague and Sofia. From 1993 to 1995, he was the Director for Russian, Ukrainian and Eurasian Affairs at the National Security Council, and he also has experience on the Hill, having been a Foreign Policy Adviser to Senator Paul Simon. Mr. Byerly testified before the Commission last October on Uzbekistan, and we are glad to welcome him back again.

As we did in our hearings on Kasakstan and Uzbekistan, we invited Ambassador Ugur to participate. Moreover, the Commission asked the US Embassy in Ashgabat to inform President Niyazov and

Foreign Minister Shikmuradov about these hearings. Nevertheless, we have no representatives from the Government of Turkmenistan to testify.

Some of our other invited witnesses come from great distances. Mr. Avdy Kuliev, for example, came from Moscow. He was Turkmenistan's Foreign Minister in the early 1990's before falling out with Saparmurat Niyazov. Since 1992, he has lived in Moscow, where he has engaged in opposition political activity, including the establishment of the Turkmenistan Foundation. In April 1998, he returned to Turkmenistan, where the authorities immediately arrested him. Since President Niyazov was in Washington at the time, however, for a meeting with President Clinton, Mr. Kuliev was simply put on a plane back to Moscow.

The second of our guests to come from afar is Pyotr Iwaszkiewicz. A career professional in Poland's Ministry of Foreign Affairs, he finished up his assignment as the Human Rights Officer in the OSCE's Center in Ashgabat just last week. Mr. Iwaszkiewicz will offer us not only the most first-hand but the freshest information on what it is like trying to do human rights work in Turkmenistan, and we are pleased that he is able to join us today.

Dr. Firuz Kazemzadeh began teaching at Yale University in 1956, and was named Professor of History in 1968. He served as director of graduate studies in history, Chairman of the Council on Russian and East European Studies, and Master of Davenport College. He retired from Yale as Professor Emeritus in 1992. In 1998, he was appointed by President Clinton to the United States Commission on International Religious Freedom. Dr. Kazemzadeh has lectured as visiting professor at Stanford University, Harvard University, Columbia University, Lewis and Clark College and the University of Southern California Law School. He has also lectured at the University of Humanities and the Friendship University in Moscow. Dr. Kazemzadeh is the author of *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921 and Russia and Britain in Persia, 1864-1914: A Study in Imperialism*, as well as chapters in collective

works such as the Cambridge History of Iran, and of numerous articles in various journals.

Cassandra Cavanaugh is a Research Associate at Human Rights Watch/Helsinki, Europe and Central Asia Division. She is also is a Ph.D. candidate in History at Columbia University, where she has concentrated on the study of Russian and Central Asian relations. Previously, Ms. Cavanaugh served as Program Officer in Uzbekistan and Tajikistan for the International Research and Exchanges Board (IREX). Upon joining Human Rights Watch in 1998, she conducted human rights fact-finding missions in Kazakhstan, Turkmenistan and Uzbekistan. Cassandra testified before the Commission last October on Uzbekistan and it is a testament to her expertise that we have invited her back again so soon.

Last, but certainly not least, I am especially pleased to welcome E. Wayne Merry, the Director of the Atlantic Council's Program on European Societies in Transition. Wayne spent 26 years in the State Department, serving - among other postings - six years in Moscow as a specialist in Soviet and Russian politics. He then joined the staff of Secretary of Defense Perry as Regional Director for Russia, Ukraine and Eurasia to supervise the development of defense and military relations between the Pentagon and the former Soviet Republics. Before coming to the Atlantic Council, Wayne was Senior Advisor to the Helsinki Commission, so we know him quite well. Since his liberation from government service, Wayne has written articles for the Wall Street Journal, the Washington Post and other leading newspapers, he has become a frequent commentator on TV news shows, and he has testified as an expert witness before Congress. Obviously, there is life after retirement as a public servant.

We look forward to his testimony and that of all our other witnesses. At this point, I would like to ask Co-Chairman Campbell to make his opening remarks.

Statement of Co-Chairman Ben Nighthorse Campbell

Commission on Security and Cooperation in Europe

Hearing on Democratization and Human Rights in Turkmenistan

March 21, 2000

Thank you, Mr. Chairman. The series of hearings on Central Asia launched by the Commission is a very important contribution to our understanding of the trends in those regions. These hearings are also intended to influence the ongoing policy debate in Washington about what to do now that the hopes for rapid democratization, so prevalent in the early 1990s, have proved illusory.

When the Government of Turkmenistan was admitted to the OSCE in 1992, it accepted all existing Helsinki commitments and declared its determination to act in accordance with these provisions. Today, Turkmenistan is reported to be the most repressive of the former Soviet republics. In fact, it sounds like a version of North Korea. But perhaps most disturbing was the decision by the Turkmenistan president to effectively make himself president for life last December. Nothing like this has happened before in the OSCE region and it represents a fundamental challenge to everything the organization stands for.

The effects of the repression in Turkmenistan has reached as far as my home state of Colorado. I have been contacted by a constituent who informed my office about the case of Mr. Nurberdy Nurmamedov, leader of an unregistered opposition movement, who was arrested on January 5th of this year. In December, while a Helsinki Commission staff delegation was in Turkmenistan, the gentleman was brave enough to attend a reception at the home of Ambassador Mann, despite warnings by Turkmen authorities to avoid foreign diplomats. Subsequently, he dared to tell Radio Liberty that the amendment to the country's constitution allowing an individual to serve more than two consecutive presidential terms is "undemocratic and unconstitutional."

For his efforts to speak the truth, a Turkmen district court on February 25 sentenced him to five years in prison for

"hooliganism" and "intent to commit murder." His son was sentenced to two years in prison on charges of hooliganism. Turkmen authorities kept foreign diplomats from attending the court proceedings.

I trust that Mr. Byerly of the State Department will have something to say about political prisoners in Turkmenistan. I urge the him to insist on the right to see this gentleman, who I am told is in poor health, and I would appreciate receiving a report on the status of negotiations between the State Department and the Government of Turkmenistan which I can pass along to those interested constituents in Colorado.

*Statement of Representative Steny H. Hoyer
Commission on Security and Cooperation in Europe
Hearing on Democratization and Human Rights in Turkmenistan*

Mr. Chairman, I commend you for holding this hearing. All too often, when Central Asia or the Caspian region is mentioned, it is exclusively in the context of energy bonanzas and "Great Games." The ramifications for human rights rarely get the same attention.

I have not yet been to Central Asia. But my study of the region -- for which these hearings are so valuable -- leads me to the conclusion that Turkmenistan, alone among its neighbors, never allowed any opposition to emerge. Even in Uzbekistan, some political opposition was permitted in the early 1990s. In most other countries of the region, opposition parties today labor under great disadvantages in an uneven struggle to participate in the political process and are often repressed, but at least they have the right to exist. President Saparmurat Niyazov, by contrast, has always crushed opposition elements, displaying a consistency worthy of nobler ends. It seems to me this is an important indicator of the significance of personality in the highly personalized political systems which emerged from the rubble of the USSR.

From the perspective of the OSCE, Turkmenistan is a troubling country for

many reasons. As the worst human rights offender in the entire OSCE space, led by a dictator who seems to take pleasure in flouting his human rights commitments, Turkmenistan forces the OSCE and member states who care about human rights to consider how to influence Niyazov towards reform. When the situation is this bad, with no evident prospect of change for the better, perhaps isolation and condemnation should be the goals of policymakers. On the other hand, when the USSR signed the Helsinki Final Act in 1975, Moscow, too, had no intention of observing the commitments it had undertaken to implement. But in time, these commitments and the principles behind them played a key role in undermining Soviet totalitarianism. Perhaps, therefore, it would be wiser to remain engaged, keep pressing and wait for circumstances to change.

These are difficult choices, made even more uncomfortable by our revulsion at Niyazov's personality cult - so out of place in the 21st century - his cruelty, and his willingness to ignore international public opinion. Precedent is important and Niyazov is a terrible model for other Central Asian leaders. Moreover, his repression allows them, including Kazakstan's President Karimov and Kyrgyzstan's President Akaev, to describe their own authoritarianism as progress by comparison with the worse-case scenario, and ask for Western indulgence.

Mr. Chairman, I anticipate that our expert witnesses will help illuminate these issues and I look forward to the discussion.

*Opening Statement
Commissioner Joseph R. Pitts
Hearing on the State of Democratization and Human Rights in Turkmenistan
March 21, 2000*

Mr. Chairman, thank you for holding this timely hearing examining the human rights record of Turkmenistan. As you know, I have a keen interest in the region, having traveled there last year. I agree with you that Turkmenistan is one of the most repressive states in the OSCE region, particularly regarding human rights issues. By every

measure, Turkmenistan is violating its OSCE commitments.

Let me mention some notable statistics in relation to Turkmenistan. In bulldozing the Hari Krishna temple last August and the Seventh Day Adventist church last November in Ashgabat, Turkmenistan became the only OSCE country to actually destroy places of worship. By only permitting two religious groups to function, and both of them as quasi-governmental entities, and by requiring, similar to other oppressive countries in the region, that any other group have 500 members before they can register, Turkmenistan maintains a repressive hold on religious practice unparalleled in the OSCE region. Turkmenistan is the only former Soviet republic with no legal Bible society or Bible bookstore and in spite of having 800 signatures for the a registration application, legal status was refused last October. Turkmenistan's cavalier attitude toward human rights was further underscored last year when police arrested democracy activist and former parliamentarian Mr. Pirimguli Tanrykuliev while he was lunching with the U.S. Embassy's human rights officer, and in August sentenced him to eight years imprisonment on trumped-up charges. Last December, two Baptist pastors were arrested and deported while Helsinki Commission staff were meeting with government officials in Ashgabat on human rights and religious liberty issues.

I have been personally involved, through the Religious Prisoners Congressional Task Force, in the case of Shageldy Atakov, an ethnic Turkmen Baptist lay preacher, who is imprisoned on trumped up charges because of his religious activity. Mr. Atakov is also considered as a prisoner of conscience by Amnesty International and Jubilee Campaign. Credible reports indicate that he is being tortured in prison. The Jehovah's Witnesses have also reported the continuing arrest and torture of their members. Two weeks ago, pastor Shokhrat Piriev of the Turkmen Church Union was arrested, his car and identity papers confiscated, and internally

deported from Ashgabat for his religious activities. Recently, his car and papers were returned, but his church continues to be harassed by security forces. Authorities continue to show signs that they will force Mr. Piriev to move. I find this litany of human rights abuses very disturbing.

Unfortunately, it is not only with Turkmenistan that I am troubled. I have seen a tendency in the engagement of our own government with Turkmenistan to over-emphasize stability and strategic economic interests and de-emphasize human rights. Anytime a U. S. Government official sits down with a Turkmen government official, human rights concerns must be at or near the top of the talking points. We cannot separate our discussion on other issues from the ongoing violations of human rights. I would like to see this message much more strongly conveyed by all levels and all branches of the U.S. Government.

Mr. Chairman, my hope is that this hearing, along with the important work of the human rights community, will help to fan the flames of democracy and will promote the upholding of the fundamental human freedoms of the people of Turkmenistan. I look forward to hearing more from our witnesses on these issues.

Hearing on The State of Democratization and Human Rights in Turkmenistan Before the United States Commission on Security and Cooperation in Europe Testimony by Wayne Merry

The Atlantic Council of the United States (speaking in a personal capacity)

Mr. Chairman,

Among the states which emerged from the collapse of the Soviet empire the worst governments, by and large, are in the region of Central Asia and the Caucasus. The worst of the worst is Turkmenistan.

The region is characterized by what in post-colonial Africa is called the "Big Man" type of government: regimes built around a single authoritarian figure plus his family and cronies. The consequences of this type of rule are evident throughout much of the Third

World. Turkmenistan has the most virulent and destructive form of "Big Man" governance, megalomania.

While authoritarian and megalomaniac regimes may look similar, they are qualitatively very different. If you think back to the Uganda of Idi Amin, the Zaire of Mobutu, the North Korea of Kim Il-sung, and the Romania of Ceausescu you will understand what I mean. In today's world the regime of Saparmurat Niyazov has few peers, perhaps only those of Qaddafi, Saddam Husayn and Kim Chong-il -- with the important distinction that the United States maintains normal and even cordial relations with Niyazov and still deludes itself about his regime's potential for reform.

The evidence available here today about Turkmenistan's failures in human rights, civil liberties, and democratization needs no repetition. Let me just cite evidence to support my accusation of megalomania.

First is Niyazov's self-assumption of the name "Turkmenbashi", meaning "Father" or "Head of the Turkmen". But, you may ask, did not Mustapha Kemal in Turkey assume the name "Ataturk" or "Father of the Turk"? There is a huge difference. Kemal became Ataturk only two years before his death and after two decades of achievement in both the military and political spheres comparable with those of George Washington, who was called Father of His Country by many in his final years. It is something else for a political figure to anoint himself at the outset of his reign, to join the ranks of the self-styled "supremos", "generalissimos", and "maximum leaders". The appropriate comparison for Niyazov is with the unlamented Jean Bedel Bokassa, self-proclaimed first Emperor of the brief Central African Empire -- if you keep that comparison in mind, much about contemporary Turkmenistan will be clear.

Mr. Chairman, megalomania is a hunger never satisfied. Once Niyazov took on his pompous honorific, no amount of public adoration could suffice. His face and figure -- in silk and wool, on paper and marble, in bronze and steel -- adorn every

corner of his impoverished land; his name is now attached to cities, industries, and even a fragrance; he is worshiped in the press as "an angel sent to Earth" and "a child born from a special glance of God." And, as you know, Niyazov has awarded himself supreme political power for life.

Niyazov's style of rule is no joke, and his vanities come at a heavy price for his country. Four years ago, Niyazov retroactively declared himself the founder of all newspapers and other periodicals in Turkmenistan. As a dutiful son, he also declared his mother the founder of all broadcast media in the country. Although vanity certainly played its part in these measures, the more basic motive was the exercise of total control over speech and the press. What now passes for media in Turkmenistan behaves in a manner that would embarrass the most shameless of Hollywood publicity agents.

I submit to you copies of a typical Ashgabad daily front page. Please note in particular the poem contained in the masthead (conveniently, both in Turkmen and English). This "hymn" is not only a required fixture of publications in Turkmenistan, it is recited by every schoolchild, from the very youngest, each morning as an obligatory state oath.

Allow me to read the text aloud:

"Turkmenistan, my beloved motherland,
my beloved motherland!

You are always with me in my thoughts
and in my heart.

For the slightest evil against you let my
hand be lost.

For the slightest slander about you let my
tongue be lost.

At the moment of my betrayal to my
motherland, to her sacred banner,

To Saparmurat Turkmenbashi let my
breath stop."

Not quite the Pledge of Allegiance to the Flag, you will agree. But, for every child, every student, indeed every citizen of Turkmenistan, every day, the very notion of opposition to Niyazov -- however slight -- is unambiguously associated with images of mutilation and death. Is it any wonder that overt manifestations of political independence in Turkmenistan have

been so few and the consequences to those who speak out so grave?

Mr. Chairman, what can and should the United States do about such a ghastly regime and leader?

First, we must face facts, and the State Department's recent human rights report on Turkmenistan does not. State persists in the view that Niyazov is a strong-willed ruler like Tito rather than an unbridled despot like Ceaucescu, that he is a Central Asian equivalent of Robert Mugabe rather than a latter-day Bokassa. Such men go from bad to worse, not from bad to better. Our ability to influence such a regime toward genuine democracy, civil liberties, and accountable government is nil. This is not cynicism; it is realism.

Second, in addition to retention of absolute power Niyazov values the gratification of his ego. We should not give it. The reception of Niyazov at the White House in 1998 was a scandal and a mistake, as was the presidential embrace at the Helsinki summit last November. No good has resulted for the hard-pressed Turkmen people from these gestures, while Niyazov was confirmed in his arrogance by the public approbation of the world's superpower. We Americans sometimes forget how much our gestures mean to the tyrants of the world. We should not forget.

Third, let's be sensible about Turkmenistan's natural gas. True, the country sits atop huge reserves of gas, but it will be years (and perhaps decades) before its potential will make a significant difference in the world's energy supply. In addition, while oil is a commodity traded by tankers in a global market, natural gas distribution is largely limited to pipelines and hence sold in regional markets. The major customers for Turkmen gas will be Turkey, Russia, Ukraine, and countries in southern Asia. These markets can well look after themselves. The United States has no overriding economic interest in Turkmenistan; it is no Saudi Arabia for us. In any case, let us recall the consequences of our support for an autocratic government in

Iran in pursuit of perceived economic interests.

Next, the United States should terminate all but unambiguously humanitarian official assistance programs in Turkmenistan and especially stop defense and military contacts. However well-intended these contacts, they are ill-conceived, serve no tangible American interest, and will be abused by the Niyazov regime. It is fantasy to imagine we are developing democratic civil-military relations in Turkmenistan or obtaining influence. The Pentagon may object that I, personally, once played a role in creating these programs. Quite true, but I recognize the mistake and the need to correct it. In addition, we should take steps to suspend Turkmenistan's participation in the Partnership for Peace. PfP is supposed to be based on shared values and purposes. While a number of PfP members scarcely qualify for the Partnership, Turkmenistan absolutely does not. If the European Union can chastise Austria over Joerg Haidar, surely the Partnership for Peace should draw the line at Saparmurat Niyazov.

Finally, this Commission should seriously consider whether Turkmenistan has any business in the OSCE. Niyazov's regime flagrantly violates its Helsinki commitments. Unlike some participating States in the region where one can at least hope that an OSCE presence may slowly change things for the better, Turkmenistan is barren ground so long as its current power system exists. Participation in the OSCE gives a patina of respectability to Niyazov and allows him to strut on a multilateral stage on a basis of presumed equality with genuine democratic leaders. The OSCE saw fit to suspend Yugoslavia for its regional behavior; it should do so to Turkmenistan for its internal behavior. If Helsinki principles can be stretched to accommodate the Niyazov despotism, they lose their meaning. Taking such action against Turkmenistan would enhance the OSCE's credibility and efforts in other problematic countries and demonstrate that joining the Helsinki process is not an empty formalism.

Mr. Chairman, of all the countries this Commission will examine in its hearings, no case more justifies American policies based on a long-term perspective and adherence to our principles than does Turkmenistan. Saparmurat

Niyazov may be around for years, but he is not forever. A minimalist policy toward Turkmenistan today will pay dividends tomorrow.

Democratization and Human Rights in Turkmenistan
Commission on Security and Cooperation in Europe of the United States
House of Representatives Hearing

Human Rights Watch is grateful to Chairman Smith and the other Commissioners for the opportunity to participate in this important hearing on what the commission accurately named the "most repressive of the New Independent States." Every year since 1993, the U.S. State Department's Annual Report on Human Rights has begun with the same sentence: "Turkmenistan, a one-party state dominated by its president and his closest advisers, made little progress in moving from a Soviet-era authoritarian style of government to a democratic system." Yet, despite the U.S. government's yearly acknowledgement of the Niyazov government's dismal human rights record, the U.S. continues to support the dictatorship in order to secure its participation in a Trans-Caspian gas pipeline. Indeed, this hearing comes at time when Turkmenistan has been in the news, not for its devolution into a North Korea-style dictatorship-for-life, but because it has challenged the terms of its participation in the gas pipeline. This singular pursuit of a pipeline has led to the unfortunate situation in which U.S. policy towards Turkmenistan since its independence has been driven energy interests to the detriment of all other goals, including the promotion of human rights and democracy. Yet anyone who follows developments in the country might easily have predicted that the government's utter disrespect for the rule of law has implications for international involvement in its energy sector, as well as for its political fate.

Human Rights Watch has reported on human rights in Turkmenistan since 1990. Early in 1999, after several years of being

denied visas, U.S. diplomatic pressure helped to secure an official government invitation for Human Rights Watch to meet with Turkmen officials and to carry out research. Our visit was cut short when Turkmen state security officials detained and summarily deported our colleague Alexander Petrov, deputy director of Human Rights Watch's Moscow office and a Russian citizen, late on the night of February 2. Subsequent efforts to gain entry to the country have not been successful, yet we continue to monitor the situation through interviews with Turkmen both in the country and abroad.

Human Rights in Turkmenistan

The catalogue of human rights abuses in Turkmenistan is extensive and well-documented, and amounts to a total lack of basic civil and political freedoms. It is a country without an independent press, without political parties, and where the price of a critical opinion voiced aloud can be prison. The all-powerful state security service ensures that no Turkmen citizen can exercise their right to freely associate, breaking up the tiniest private gathering of persons suspected of critical ideas. When Human Rights Watch traveled to Turkmenistan, the few dissident intellectuals in the country were warned not to meet with our delegation before we even arrived, and those who did were immediately debriefed and threatened by state security forces. In one instance, a security agent enforcing the house arrest of one dissident, Durdymurad Khojamammedov sat listening during our interview as an on-the-spot censor. For those who fall afoul of security officials or police, the right to fair trial is utterly lacking. Credible reports document the routine use of torture to extract confessions; the accused are routinely deprived of all due process rights. All judges are appointed by President Niyazov. Though at the end of 1999 Turkmenistan abandoned its use of the death penalty, the most basic right, the right to life to life, remains under threat. Unthinkable prison conditions and the ghastly overcrowding and brutality prevalent in prisons and places of pre-trial detention make any period of arrest tantamount to a possible death sentence, according to eye-witness testimony. Of all the post-Soviet states, Turkmenistan has placed the most draconian restrictions on the

rights of its ethnic Russian minority, slashing access to employment, education and information, in addition to impeding their efforts to emigrate.

Finally, in Turkmenistan alone of all other New Independent States, neither Turkmen citizens nor international monitors can effectively monitor the observance of human rights. State-sponsored repression makes the formation of local human rights groups impossible; the imposition of a strict visa regime even for CIS citizens has kept international human rights NGOs out of the country since the spring of 1999.

Turn for the Worse in 1999

In 1999, the unimaginable happened, and Turkmenistan's bad human rights situation worsened further still. In preparation for December parliamentary elections in which all candidates would be pre-approved by the President, Turkmenistan arrested two government critics who had voiced their intention to run for office. Both men, former education official Ayli Meredov and Dr. Pirikuli Tangrykuliev, were convicted of criminal offenses; while Meredov was immediately amnestied, Tangrykuliev was sentenced to eight years in prison. In September, the political prisoner Khoshali Garaev, aged thirty-seven, was reported dead after being placed in solitary confinement by prison authorities, who unconvincingly claimed Garaev committed suicide but refused the family's request for an independent investigation. The anti-religious assault became more vicious. State authorities stepped up their harassment of mostly Protestant activists, and even bulldozed churches and temples. Members of outlawed religious congregations who are foreign nationals have been assaulted, detained and deported, while Turkmen nationals face even more severe consequences: Shagildy Atakov was sentenced to four years in prison for his religious activity; he is now reportedly being held in solitary confinement in the punishment cell of the labor camp where he

is serving his sentence. Pressure on exiled dissidents, political and religious prisoners via attacks on their family members has increased. Family members have been dismissed from their jobs, blacklisted from institutions of higher learning, and banished to internal exile; their homes, businesses and other property have been confiscated. Finally, on the eve of the new year, the Turkmen legislature flaunted its OSCE commitments to implement democratic reform when it confirmed the long-anticipated removal of term limits, effectively designating Saparmurad Niyazov as Turkmenistan's president for life. On January 5, longtime democratic activist Nurberdi Nurmamedov, leader of the never-registered political party Agzybirlik (Unity) was arrested on spurious criminal charges in retaliation for his criticism of this move.

U.S. Policy

The U.S. has pursued a two-track policy towards Turkmenistan, and those tracks run in opposite directions. On the one hand, diplomats in Ashgabat relay criticism of Turkmenistan's abuses, and direct assistance to strictly apolitical local non-governmental organizations. On the other, the US. carries out aggressive diplomacy to promote the trans-Caspian pipeline, steadfastly rejecting any suggestion that the two tracks should be linked. The chronology of economic assistance provided through the U.S. Export-Import Bank, almost entirely for Turkmen government-controlled projects, which has now reached a total of \$313,409,764, clearly shows which track enjoys the right-of-way: In 1995, desperate citizens staged a peaceful demonstration against the previous year's falsified parliamentary elections and presidential referendum in the capital

Ashgabat. Scores were arrested, beaten, and eye-witnesses reported that many demonstrators died in detention. As many as thirty demonstrators and other activists were sentenced to prison. At the same time, Turkmenistan received over seventy-eight million dollars in loan guarantees through Ex-Im Bank. In 1996, Turkmenistan committed three government critics to psychiatric

hospitals without medical necessity, and received one hundred nine million dollars in new loan guarantees.

In 1997, Turkmenistan began to outlaw and harass many religious congregations other than the dominant Sunni Islam and Russian Orthodoxy, after introducing restrictive new amendments to its law on Religion late in the previous year. The U.S. provided over one hundred thirty-three million dollars in new loan

guarantees through Export-Import Bank. In 1998, the pattern continued. On March 10, preceding Niyazov's visit to the United States, the Export-Import Bank awarded U.S.\$96 million three U.S. companies in order to sell natural gas compression equipment and other services to Turkmenistan. Later, President Niyazov released some political prisoners on the eve of his April meeting with President Clinton, but continued to beat, harass and arrest others. One political prisoner died in custody under suspicious circumstances. During his April visit, government officials reported having raised human rights issues privately with Niyazov. At the same time, the U.S. awarded companies grants—using public funds—to get a foothold in Turkmenistan.

During a meeting between Presidents Clinton and Niyazov on April 23, the U.S. government's Trade and Development Administration (U.S.T.D.A.) awarded a \$750,000 grant to conduct a pipeline feasibility study for a proposed \$2.8 billion pipeline in Turkmenistan. After the deal was signed, the White House issued a press release stating, "Turkmenistan is committed to strengthening the rule of law and political pluralism, including free and fair elections for parliament and the presidency in accordance with international standards...." But when reporters asked Niyazov about the government's attitude toward opposition parties, he said, "We do not have any opposition parties—you are ill-informed. We have none." As we have seen recently, rather than holding democratic elections, President Niyazov has been declared "President-for-Life."

In 1999, no new loan guarantees were provided through the Export-Import Bank, though economic assistance continued in other guises. More disturbingly, even as Turkmenistan jailed more government critics, the U.S. government's two-track diplomacy continued to undercut its message on human rights. Six days after the sentencing of Turkmen dissident Pirikuli Tangrykuliev to eight years imprisonment on August 14, U.S. Secretary of Energy Richardson, John Wolf, the special advisor to the president and secretary of state for Caspian Basin Energy Diplomacy and J. Joseph Grandmaison, the director of the U.S. Trade

and Development Agency met with President Niyazov to discuss the proposed trans-Caspian gas pipeline and to release a U.S. \$150,000 grant so that the Turkmen government could "formulate documents" related to the project. The U.S. government waited until August 23--three days after Richardson left the country—to issue a condemnation of Tangrykuliev's conviction. On January 18, as Special Advisor Wolf was again meeting with President Niyazov, Turkmen officials charged Nurberdi Nurmamedov's 25-year old son Murad as an accomplice to his father's crimes. Nurmamedov and his son were sentenced on February 25, but the State Department waited to condemn the sentence for nearly three weeks, issuing a statement only last Friday, March 17, after a flurry of meetings between Ambassador-at-Large Wolf and senior Turkmen officials on the fate of the pipeline agreement.

Recommendations

Clearly, any U.S. criticism of Turkmenistan's human rights abuses is belied by continued U.S. taxpayer-funded support for the Turkmen government. In the absence of concrete consequences for Turkmenistan's egregious failure to uphold its international and bilateral commitments, the government of President Niyazov has no incentive whatsoever to reform. Human Rights Watch strongly urges that conditionality for any form of non-humanitarian assistance to Turkmenistan, particularly new Ex-Im credits for any purpose,

must be strict. Currently, they are weak, and even minimal human rights considerations required by Ex-Im Bank policy, for example, are seemingly ignored. Two years ago we examined the policy that obliges the State Department to conduct a human rights "impact assessment" for the Export-Import Bank of the United States whenever financing of more than \$10 million is under consideration. The assessment is supposed to examine "the general status of human rights and the effect of the export on human rights in the importing country." We filed a Freedom of Information Act request for the review of a 1998 financing package to Turkmenistan: a \$96 million loan guarantee extended to three U.S. companies for gas pipeline refurbishment. In this case, the human rights assessment did not seem to have examined the impact of extending funds on human rights and clearly did not account for the government of Turkmenistan's appalling human rights record, a situation regularly noted in the State Department's own human rights country reports. Rather, the assessment was minimal and consists of a State Department official's signature of approval beside the words "Human Rights."

Language in the FY 2000 Foreign Operations Appropriations Act requires the creation of a mechanism to assess the human rights implications of all Export-Import Bank projects and to monitor the human rights impact. The Ex-Im Bank was given 120 days following the passage of the Act to report to Congress on the implementation of such a system, we hope that they will do so in a timely manner and place a priority on implementation in regards to projects involving Turkmenistan. Similarly, provisions of the 1998 Religious Freedom Act, which provide for a broad array of possible measures to be taken against governments which brutally persecute religious believers, should also be invoked against Turkmenistan.

There are many reasons, aside from the demands of U.S. law, that economic assistance to Turkmenistan should be conditioned upon respect for human rights

and democratic reforms. Such conditionality is the necessary first step in promoting real political and economic reform, of critical importance not only to Turkmenistan but to U.S. strategic interests as well. Given the fact that Turkmenistan's hydrocarbon resources are controlled by an abusive, undemocratic government, which operates with a total lack of transparency, fostering pipeline construction alone will not lead to the creation of democratic states. Nor will it lead to the long-term stability in the region, particularly when public funds are indiscriminately extended to such an abusive government. In the absence of democratic institutions Turkmenistan's post-Niyazov era will likely be marked by vicious internecine battles to control state resources. Without a redoubled effort to ensure adherence to the rule of law and respect for human rights, including clear and verifiable human rights conditionalities on financing it is unclear how the situation will improve. Rather than make energy interests and human rights mutually exclusive goals, we urge you to ensure that human rights are not sidelined in favor of pipelines; and believe that creating democratic institutions, fostering the rule of law, and ensuring respect for human rights are good for the strategic and energy interests of the U.S. government, and a responsible use of taxpayer funds.

*Testimony of Avdy Kuliev, Head of
"Turkmenistan" Foundation
Hearing on "The State of Democratization and
Human rights in Turkmenistan"*

Ladies and gentlemen, esteemed senators and members of Congress -- I would like to express my most sincere gratitude for your concern into the status of human rights in Turkmenistan, and for the result of that concern, today's hearing in the U.S. Congress. I am very grateful for the invitation to this hearing. It is a great honor for me to testify before the Congress of a great power that fights for democracy and human rights in every country.

Having received independence after the collapse of the Soviet Union, Turkmenistan did not proceed on a path towards democratic

changes and the creation of a civil society. It continued to enforce old methods of authoritarian control that reached the level of absurdity, making the entire government system and civil society depend on the whims and caprices of one person: President S. Niyazov.

Since May 18, 1992, Turkmenistan's constitution has not been in compliance with democratic and human rights principles. It contains a number of articles that are contrary to its first article that states that: "Turkmenistan is a democratic and law abiding state." Let us refer to some of them.

Article 19 of the constitution states: "The realization of human rights and freedoms should not violate rights and freedoms of other people, moral principles and order or be harmful to the state's security." The Turkmen government interprets this article in a manner that allows them to repress dissidents and opposition leaders that support human rights, freedom of speech, freedom of association (meetings) and demonstrations.

Article 55 states: "A citizen of Turkmenistan can become president if he is of Turkmen origin, not younger than 40 years of age and resides in Turkmenistan..." Turkmenistan is a multiethnic state. Close to 30% of its population are people of other nationalities. This article limits the rights of other nationalities to assume the highest governmental duties. Also, a significant number of Turkmen emigrated and reside outside Turkmenistan in various parts of the world. Among them there are many worthy people that can contest for the position of Turkmenistan's president.

Article 13 states: "The state language in Turkmenistan is Turkmen." This article could have been lawful and appropriate if it reflected the actual situation in Turkmenistan today. First, today's government corpus does not speak Turkmen well. Second, the Turkmen language is lagging behind in its development due to the fact that for many years, it has not been used for clerical and office procedures. Because of these reasons, the Turkmen language cannot serve all the needs of the state, and in

fact, Russian remains the state's language. The government uses Article 13 to promote nationalistic policies. This article creates tension and fosters distrust between Turkmen and non-Turkmen citizens and puts them in an unequal position.

And finally, Article 45 and all of Chapter 2 of the constitution, entitled "Khalk Maslakhati Turkmenistana", call Khalk Maslakhati (Peoples' Council) the highest representative organ of public governance in Turkmenistan. They diminish and almost eradicate the role and functions of the Parliament, through which the people may have been able to participate in the government.

The constitution itself foresees the violations of political and civil rights of Turkmen people.

One has to note while talking about the constitution, that not one of its articles is being abided by. There are hundreds of examples of how the articles of this principle law of the country are being violated. There are specific examples of violations of people's civil and political rights. There are also many cases of the infringement of property and religious rights. In recent years, many families were forced to move from their houses for the reason that their houses were located in areas needed for the construction of some important governmental structure – a road or a president's palace. The government ignores all of the constitution's articles that guarantee political freedoms. For example, Article 28 grants the right to citizens to create political parties and civil organizations. However, there is a law, adopted by the Parliament in 1990, that a party can be officially registered only if 2/3 of the Parliament's members vote for it. There is another requirement for the registration imposed upon party founders, which is to provide signatures and addresses of 1000 people wishing to join this party. These two requirements make it almost impossible to create alternative parties or organizations in Turkmenistan.

But even this constitution, far from perfection and accepted by Niyazov, presents a threat to his dictatorship, inasmuch as the Turkmen opposition, international human rights organizations and the democratic powers of the

West call on Niyazov to abide by the constitution. That is why he decided to adopt an alternative constitutional document: "Rukhnama". Now the Rukhnama will have more meaning for Turkmenians than the constitution. The constitution will fulfill the role of a screen for communication with the outside world, while people in Turkmenistan will be forced to abide by the Rukhnama. With the help of the Rukhnama, Niyazov wants to legitimate prohibition of freedom of thought, freedom of speech and freedom of association. The significance of this action for Niyazov's regime can be comparable to the establishment of Peoples' Council. Legally it is a useless organ that duplicates functions of the Parliament. By creating the Peoples' Council, Niyazov totally diminished the role of the Parliament. He would like to do the same to the constitution with the Rukhnama. In a manner similar to how the Peoples' Council stands above the parliament, he would like to see the Rukhnama above the constitution. Niyazov presents the Rukhnama as a democracy manual for Turkmenians. This raises the question: what does Niyazov propose to give non-Turkmenians in place of democracy? What should non-Turkmenians -- who make up a big part of the population -- use as a guide for their lives?

The Rukhnama is seen as a sacred and prophetic document. Each prophet always had his sacred book. Every day, Niyazov's propaganda machine instills in peoples' minds the idea that Niyazov-Turkmenbashi (the father of all Turkmenians) is the 13th prophet. One should not exclude the possibility that some day it will be announced in Turkmenistan that the Rukhnama was sent to earth by god through Turkmenbashi -- his messenger.

There are many people in Turkmenistan today that are being persecuted for political reasons. The government takes away jobs from liberal thinking citizens. They take away their apartments, destroy their houses, fire their relatives from their jobs and expel their children from schools. Many people who do not agree with Niyazov's politics were sent to prisons and mental hospitals.

They live under constant government control or house arrest. With the facilitation of human rights organizations such as Amnesty International and Human Rights Watch, many people left the country. They now reside in Sweden, Norway, USA and other countries. According to some sources, there are 200,000 migrants from Turkmenistan in Russia -- 30% of whom are Russian-speaking Turkmenians.

Repression in Turkmenistan is not ending, but only becoming more severe every day. Turkmenistan today is like one big prison for people residing there. People live in complete isolation from the rest of the world. People cannot enter or leave the country freely. No one feels free and secure in that country. However, the international community does not show concern about the violations of human rights and basic rules of democracy in Turkmenistan. During the rule of Bush and Baker, the American government regarded the observance of human rights, democratization of civil society, freedom of speech and support of market economy as prerequisites for cooperation with the newly independent states. Deputy Secretary of State Strobe Talbott confirmed on July 23, 1997, that democratic progress was still the most important purpose for cooperation. Nowadays it seems to be forgotten. Geopolitical, oil and gas interests have overridden democracy. It seems that the West does not notice what is actually happening in Turkmenistan, while Niyazov remains to be one of the worse of known dictators. Investments in Turkmenistan continue -- an example being the Transcaspian Project.

Niyazov's internal politics are based on three main components: corruption, flunkeyism and repression. Niyazov controls the economy and people through the mechanisms of corruption. None of the former members of Niyazov's government machine, that today has several hundred people, will go against the system that Niyazov created. They are afraid to lose their illegitimately gained capital. Even if they wanted to oppose the regime they are not able to do it. Niyazov, who has damaging information on almost all former government officials, holds them on a hook. They are not allowed to leave the country without his permission.

Flunkeyism has reached a level of national politics in Turkmenistan. No issues in the country are resolved without praising Niyazov. No one, regardless of their post, is allowed to express their personal opinion. This right belongs exclusively to Niyazov and no one can violate it. Last fall during negotiations between Niyazov and the Russian delegation headed by I. Ivanov the Minister for Foreign Affairs, Turkmenistan's Foreign Minister B. Shikmuradov gave his opinion on one of the issues being discussed. This displeased Niyazov. Fearing Niyazov's anger, Shikmuradov was forced to fall on his knees, crawl to Niyazov and kiss his hands and feet, asking for forgiveness, all in front of the Russian delegation.

The third component of internal politics is repression and the promotion of fear. During the time of Turkmenistan's independence tens of thousands of people were forced at some stage into Niyazov's prisons. People that went through this experience said that almost everyone got imprisoned for criticizing the government and as a result of slander. According to Niyazov's own words, the number of people who were amnestied in the last eight years comes to more than 100,000 people. However, not one political prisoner was amnestied. Liberal thought is being persecuted in Turkmenistan in the cruelest way. The government organizes killings of the people who disagree with Niyazov's politics. Two political prisoners – Charimurad Gurov and Khoshali Garaev – were viciously murdered in Turkmenistan's prisons. Before that, two dissidents – writer Akmurad Shirov and poet Bapba Gyeklen – disappeared in strange circumstances. They punished a correspondent, Sosnina, from one of the leading newspapers in the country, for critical reporting. Today, prisoners of conscience in Turkmen prisons include Mukhamnetkuli Aimuradov, Pirimkuli Tangrikuliev, and Nurberdi Nurmammedov. President Niyazov recently punished the religious leader and Koran translator Khodjakhmet Orazklich Akhun because he dared to criticize Niyazov on

Radio Liberty for acts not corresponding to the canons of Islam. Niyazov destroyed his house and mosque with a bulldozer, burned all of his translations of the Koran, and sent him and Khodjakhmet Akhun and his entire family into exile to a region in Turkmenistan without water. The last example of unlawfulness is the trial of Nurberdi Nurmammedov, representative of the opposition "Agzibirlik," who criticized the parliamentary elections and the extension of Niyazov's presidential term to life. The trial took only one day – February 25, 2000. They did not allow foreign observers or friends of Nurmammedov into the courtroom. According to the lawyer from Moscow, hired by the Moscow Helsinki group and the OSCE, there is no basis for a crime. On top of that, all witnesses at the trial denied their previous evidence. Despite this, Nurmammedov was sentenced to 5 years in prison. They accepted the attorney's complaint to the court of appeals under consideration, but did not invite him to the next trial, which took place on March 15, 2000. That trial upheld the previous decision. All these people suffered only because they wanted democracy and freedom of speech in Turkmenistan. That was their only crime.

Given the inhumanity of today's regime in Turkmenistan, on behalf of the Turkmen opposition, I call on the U.S. government to impose political and economic sanctions on Turkmenistan with the goal of forcing him to respect human rights and democratic values in Turkmenistan. Only the U.S. can have an impact on the situation in Turkmenistan.

Apart from that, it is essential to improve the work of the Turkmen service of Radio Free Europe/Radio Liberty. This radio program is the only source of information for Turkmens, although the intellectual and professional level of the programs is low. It wouldn't be bad to organize programs in Russian, as there are many Russian-speaking listeners. It would also be good to create a Turkmen service for the radio program "Voice of America."

There are many supporters of democracy in Turkmenistan. But they do not even have the means to distribute information to people with the goal of explaining the advantages of a democracy and a lawful state.

Democratization and Human Rights in Turkmenistan
Deputy Special Adviser to the Secretary of State
for the New Independent States
John R. Beyrle
Commission on Security and Cooperation in Europe

Mr. Chairman, it's an honor to appear before this Commission and represent the Administration in discussing U.S. interests and recent developments in Turkmenistan.

Turkmenistan gained its independence following the collapse of the Soviet Union some eight years ago. Bordering Iran and Afghanistan to the south and sharing the Caspian Sea with Russia, Turkmenistan straddles an important historical trade route between Southwest Asia and the North Caucasus -- a route that today is too often used for illicit transit of people, drugs and weapons. Turkmenistan also shares in the oil and gas reserves of the Caspian Basin, which some estimate might rival those of the North Sea. Because of its geo-strategic position, the United States has a stake in seeing Turkmenistan accelerate its development into a democratic state with market-based economy. To promote these interests, we have established a number of priority policy goals:

Strengthening Turkmenistan's commitment to democracy, human rights and the rule of law. We have urged the Government of Turkmenistan to hold free, fair and transparent elections and to establish basic protections for human rights; and we have encouraged them to show a greater respect for the rights of all faiths to practice their religions and openly express their beliefs.

Broadening our cooperation with Turkmenistan to counter global threats, including the proliferation of weapons of mass destruction, drug and arms trafficking, and terrorism -- interests that assume even greater importance in light of trends in neighboring states to the south.

Supporting Turkmenistan's transition to a market-based economy open to foreign

investment. We have tried to advise and assist the Government of Turkmenistan in developing its gas reserves and creating multiple options for delivering them to world energy markets. We have also encouraged Turkmenistan to reduce its dependence on foreign borrowing and commodity export earnings, and stressed the need for enterprise privatization, individual commercial activity, and private property ownership.

Facilitating regional efforts at resource allocation (including water sharing), environmental remediation, and trade and energy development.

The bilateral assistance program funded by Congress serves as a potentially effective tool in pursuing these goals:

In support of market transition, we have provided advice and training on privatization, trade and investment, budget reform and agricultural policy reform.

Security assistance programs aim at enabling Turkmenistan to deter, detect, and prevent trafficking in weapons of mass destruction.

Our limited military assistance programs aim to encourage Turkmenistan to participate more fully in the NATO Euro-Atlantic Partnership and other regional security initiatives.

Democracy programs, largely at the community level, focus on such priorities as civic education, NGO training, and legal reform.

Programs in the social sector have been directed towards grass-roots efforts to improve health care delivery and basic education.

Unfortunately, Mr. Chairman, we have had only minimal success in promoting this agenda. In particular, the Government of Turkmenistan has shown scant interest in engaging constructively on core issues of democracy, human rights and economic reform. I would like to address each of these areas in greater detail.

Democracy. Turkmenistan has taken several steps backwards in the past year. Parliamentary elections held December 12 were judged so undemocratic that the OSCE did not even send observers. All of the candidates were hand-picked by the government, and the state-

controlled media allowed no free discussion of the issues. Compounding the seriously flawed legislative elections, President Saparmurat Niyazov concocted a vote in Parliament on December 28 that extended his term of office indefinitely. The personality cult centered on President Niyazov has grown to enormous proportions, and no one dares challenge it.

There is no freedom of association. All community groups must be registered. While a number of domestic NGOs do exist, they have limited, politically non-threatening agendas like nature conservation or women's rights. The government forids the formation of any organization with even the slightest suggestion of a political agenda. The Democratic (former communist) Party of Turkmenistan is the only officially registered political party. Although freedom of assembly is theoretically guaranteed by the Turkmen constitution, in practice the security services and police break up any meeting suspected of having a political character. Those who attempt to form political parties, express opposition to government policies, or criticize the government are harassed and/or arrested.

Free and open media are vital to the growth of true democracy, but here again Turkmenistan's record is weak. Soviet-style press censorship remains the norm: all media outlets are government-owned and controlled; no independent newspapers or broadcasters are registered; and upstart unofficial or underground media activities are quickly suppressed.

Human Rights. The rule of law is little respected by the Government of Turkmenistan. Human rights groups have documented numerous official actions to silence those who try to exercise the right to free speech and political expression to which Turkmenistan has pledged itself in international agreements. Police and security officials regularly manufacture evidence to justify politically motivated arrests, and on occasion do not even bother with formal charges. Arrestees can expect extended pre-trial detention without the right to visits from their lawyers, or even their closest

family. Once on trial, they receive only cursory consideration of their cases by a judiciary wholly answerable to the government (and more directly to President Niyazov himself).

The U.S. government has strongly criticized such cases on numerous occasions -- privately, in public statements, and in international fora such as the OSCE. Our annual Human Rights Report this year assessed the human rights picture as extremely poor, and gave details of many individual human rights violations. Under your leadership, Mr. Chairman, this Commission has consistently echoed and amplified this message, increasing its resonance. Although our efforts have sometimes elicited short periods of milder repression, Turkmenistan has consistently ignored U.S. and international calls to respect its formal commitments to OSCE principles and basic standards of human rights.

Religious freedom is severely restricted by the Government of Turkmenistan. Minority faiths are routinely persecuted. Under Turkmen law religious organizations must register with the government, but the rules are so restrictive that only the Russian Orthodox Church and the Sunni Muslim faith (the two official religions of Turkmenistan) have succeeded in registering. Against the rest, Turkmen authorities pursue a systematic policy of harassment, arrest and deportation of practitioners and clerics, including Baptists, Pentecostals, Seventh Day Adventists, Jehovah's Witnesses, Baha'i and Hare Krishna.

Economic reform is crucial to Turkmenistan's transition, but the Niyazov regime has maintained the heart of a Soviet-style command economy. Industrial activities are under state control and internal commodity prices are artificially depressed. The government has bet its financial future on anticipated revenues from an as yet unrealized Trans-Caspian Gas Pipeline to Turkey, hoping to survive the interim on export earnings from the cotton crop and gas sales to Russia. The government budget virtually ignores the operations of state funds in key sectors, including oil and gas, agriculture, health, transportation, and communications. These funds maintain their own, relatively non-

transparent accounts. In addition, a major portion of the government's financial reserves are kept in the Foreign Exchange Reserve Fund, a special account kept under President Niyazov's personal control.

Foreign investors find few real opportunities in Turkmenistan. Every deal must be thoroughly vetted by the central government, which is usually the joint venture partner. Investors involved in disputes with the government find it difficult to have their concerns addressed in any way.

Mr. Chairman, I have painted a bleak picture to underscore our profound concern over Turkmenistan's continued shortcomings, especially in the democratic and humanitarian spheres where the international obligations that President Niyazov voluntarily assumed are so clear. I have done my best to highlight U.S. efforts to point the leadership to a different path, and our work to instill greater appreciation for these basic values among the Turkmen people. We should not be daunted by the current government's intransigence, as the Turkmen people as a whole continue to

welcome and appreciate our engagement. There is a talented, energetic younger generation in Turkmenistan, and we believe they can see their current leadership is swimming against the tide of history. This is what gives us the most hope for reform. I should mention in this regard the exemplary efforts of our Embassy in Ashgabat, led by Ambassador Steve Mann, to represent our interests in Turkmenistan. In trying conditions, Ambassador Mann has maintained a constructive dialogue with Turkmen officials, speaking bluntly about the serious shortcomings I have described while reaching out to offer the people of Turkmenistan a broader vision of the future.

Mr. Chairman, Central Asia is an area of increasing concern for important American interests, and Turkmenistan's geo-strategic position dictates our continued engagement. We remain convinced that progress toward democracy and a market-based economy is critical to Turkmenistan's ability to establish itself as an independent, stable and prosperous member of the community of nations. With the support of this Commission and the Congress as a whole, we will keep working toward this goal.

Юрт. Эркин нешир. Эсасландыран Ё. Аннагурбан.

1998-нжи йылың ноябрында нешир эдиллип башланды.

Интернетдэки сах.: <http://yurt.annagurban.com>
